

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/04.06.2021.Fil.72.03 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

АДАМБАЕВА НАРГИЗА КАДАМБАЕВНА

ИНГЛИЗ, РУС ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА
ХОРАЗМ АДАБИЙ МАНБАЛАРИ ТАДҚИҚИ

10.00.06 - Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма тилшунослик ва таржимашунослик

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**The contents of the dissertation abstract of a Doctor of Philosophy (PhD) in
Philology**

Адамбаева Наргиза Кадамбаевна

Инглиз, рус ва ўзбек адабиётшунослигида Хоразм адабий манбалари

тадқиқи 5

Adambaeva Nargiza Kadambaevna

Study of the Literary Sources of Khorezm in English, Russian and Uzbek Literary

Criticism 21

Адамбаева Наргиза Кадамбаевна

Исследование литературных источников Хорезма в английском, русском и

узбекском литературоведении 41

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 46

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМий ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/04.06.2021.Fil.72.03 РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

АДАМБАЕВА НАРГИЗА КАДАМБАЕВНА

**ИНГЛИЗ, РУС ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА ХОРАЗМ
АДАБИЙ МАНБАЛАРИ ТАДҚИҚИ**

**10.00.06 -Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма тилшунослик ва
таржимашунослик**

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.3.PhD/Fil568 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.buxdu.uz) ва «ZiyoNet» Ахборот-таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Халлиева Гулноз Искандаровна
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Жўраева Малоҳат Мухамадовна
филология фанлари доктори, доцент

Омонов Қудратилла Шарипович
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Бухоро давлат университети ҳузуридаги DSc.03/04.06.2021.Fil.72.03 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «05» август соат 10⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 200118, Бухоро шаҳри, М.Иқбол кўчаси, 11-уй. Тел.: (0 365) 221-29-14; факс: (0 365) 221-27-57; e-mail: buxdu_rektor@buxdu.uz).

Диссертация билан Бухоро давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (76 рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 200118, Бухоро шаҳри, М.Иқбол кўчаси, 11-уй. Тел.: (0 365) 221-25-87.

Диссертация автореферати 2021 йил «23» июль кuni тарқатилди.
(2021 йил «23» июль даги 1047 рақамли реестр баённомаси).

Д.С.Ўраева
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

З.И.Расулов
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш илмий котиби, филол.ф.н., доцент

М.М.Жўраева
Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д., доцент

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон илм-фани адабиётшунослик, тарихшунослик ва таржимашунослик соҳаларининг интеграллашуви жараёнида туркийзабон адабий манбалар тадқиқи илмий анъана даражасига кўтарилди. Мазкур анъана хориж ва ўзбек шарқшуносларининг Хоразм адабий меросини ўрганишга бўлган илмий муносабатининг ижтимоий-сиёсий, диний, тарихий, лисоний-маданий омилларини макрокомпаративистика тамойиллари негизда назарий изоҳлаш вазифасини шартлантирди. Зеро, ўзбек мумтоз адабиётининг назмий ва насрий дурдоналари талқинини тарихий, гносеологик, мантикий, методологик, маънавий-ғоявий мезонлар воситасида қиёсий баҳолаш Хоразм адабий муҳити ва тафаккурини, мумтоз адабиётимиз, она тилимиз тарихий тараққиётини илмий идрок этишга, матншунослик ва адабий манбашунослик соҳаларини ривожлантиришга имкон яратади.

Дунё туркологияси доирасида хоразмшунослик йўналишининг салмоқли улуши ҳисобланган Хоразм адабий меросини ўрганишга бағишланган кўламдор илмий ишлар адибларнинг бадиий маҳорати, бадиий тафаккур салоҳияти, адабий ҳодисаларнинг тарихий тараққиёт жараёни билан боғлиқлиги, жанрлар таркиби, адабий таъсир, таржимада шакл ва мазмун масалаларини қамраб олади. Азалдан улкан цивилизациялар макони сифатида тан олинган Хоразм адабиёти, тарихи, маданиятини ўрганиш борасида яратилган, бутунжаҳон архив фондларида сақланаётган кўлёмаларни илмий чоғиштириш, ўз навбатида, рус ва инглиззабон адабиётшунослигидаги хоразмшуносликнинг муштарак ва ўзига хос томонларини юзага чиқаришга, объект асарларнинг қомусий табиатини аниқлашга, уларнинг лингвопоэтик, мифопоэтик қирраларини очиб бериш қонуниятларини белгилашга хизмат қилади.

Мамлакатимизда юз бераётган глобал ўзгаришлар кўламида қиёсий адабиётшунослик, таржимашунослик, адабий манбашунослик соҳаларини ривожлантириш, хусусан, миллатимиз ўтмиши, маданияти, анъаналарини асрлар оша ўзида сақлаб келаётган мумтоз адабиёт намуналари саналган Хоразм туркий адабий манбаларини ўрганиш, хорижий тилларга таржима қилиш орқали дунё илм аҳлига танитиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Зеро, «...жаҳон адабиётининг энг сара намуналарини ўзбек тилига ва ўзбек адабиётининг энг яхши асарларини чет тилларига таржима қилиш долзарб масалалардан биридир»¹. Хива шаҳрининг 2500 йиллиги, Хоразм Маъмун академиясининг 1000, “Авесто” ёдгорлигининг 2700, Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800, Муҳаммадризо Огаҳий таваллудининг 210 йиллигини нишонлаш каби қатор ҳукуматимиз қарорлари бу борадаги илмий ишларга ҳам кенг йўл очиб берди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йилнинг 24 майдаги

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида»ги фармойиши.//Халқ сўзи, 2017 йил 13 январь. -№9 (6703).

ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 20 июндаги ПҚ-3074-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказини ташкил этиш тўғрисида”ги, 2017 йил 18 апрелдаги ПҚ-2894-сон «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғи худудида Адиблар хиёбонини барпо этиш тўғрисида»ги Қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 20 мартдаги №238-сон “Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий таваллудининг 210 йиллигини нишонлаш ҳамда Хива шаҳрида Огаҳий ижод мактабини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори ҳамда мавзуга оид бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологияларни ривожлантиришнинг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялар ривожланишининг: I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Замонамизга қадар инглиз, рус ва ўзбек адабиётшунослигида Хоразм туркий адабий манбалари бўйича анча илмий ишлар амалга оширилган. Ўзбек адабиётшунослигида илмий ишлар асосан XIX асрнинг етук шоири, тарихчиси ва таржимони Муҳаммад Ризо Огаҳий ижодини ўрганишга бағишланган². Айрим тадқиқотларда Хоразм адабий муҳитида ижод қилган бошқа шоир ва таржимонларнинг назмий дурдоналари тадқиқ қилинган³. Бу тадқиқотларда ҳар бир мавзунинг

²Мажидий Р. Огаҳий лирикаси: Филол. фан. номз... дис. автореферати. – Тошкент, 1961. – 22 б.; Долимов С. Огаҳийнинг ҳаёти ва ижоди: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1963. – 21 б.; Комилов Н. Шоир ва таржимон Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг бадиий маҳорати: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1970. – 24 б.; Ўша муаллиф: Хорезмская школа перевода. Проблемы типологии и сопоставительное исследование истории перевода в XIX в. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Ташкент, 1987. – 42 б.; Ганихўжаев Ф. “Таъвиз-ул-ошиқин” девони ва унинг илмий-танқидий матни: Филол. фанлари докт... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Пиримкулов А. Огаҳий маснавийлари: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 24 б.; Салаева М.С. Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг маърифий-педагогик қарашлари: пед. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 1999. – 139б.; Матёкубова М. Огаҳий лирикасида кичик жанрлар: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 24 б.; Матякубова М.Х. Огаҳий ижодида кичик жанрлар : Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 23 б.; Холлиева Г. Огаҳий мусамматлари: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 24 б.; Султонова Қ.А. Огаҳийнинг “Гулшани давлат” асари адабий манба сифатида: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 24 б.; Исмаилов И. Огаҳийнинг форсий мероси: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Ахмедова Г. Огаҳийнинг адабий танқидий қарашлари: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2011. – 23 б.

³ Ганихўжаев Ф. Аҳмаджон Табибийнинг ҳаёти ва ижоди: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1969. – 24 б.; Расулова Ф.Ш. Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-педагогик қарашлари: пед. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 1993, 133б.; Исмаилова Г. Феруз даври адабий муҳити : Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1995. – 23 б.; Абдулхайров М.Х. “Девони Мунис” тилининг лексик қатламлари: филол. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 1996. 122б.; Юлдашева М.Т. Аваз шеърлятида анъана ва маҳорат: филол. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 2006. 147б.; Маткаримова С. Табибий- тазкиранавис (Мажмуаи си шуарои пайрави Ферузшоҳй асосида): Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 23 б.; Бердимуратова М.Р. Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий адабий мероси: филол. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 2010. 160б.

ўрганилиш даражаси ёритилган, аммо ўзбек адабиётшунослигида Хоразм туркий манбалари тадқиқи махсус ўрганилмаган.

Рус шарқшунослигида Хоразм туркий манбалари П.М.Мелиоранский, И.Берёзин, А.Амирханянц, В.Радлов, А.Н.Самойлович, Е.Э.Бертельс, Н.Кононов, С.Н.Иванов, Р.Бухараев каби олимларнинг тадқиқотларида ёритилган⁴. Ушбу фундаментал илмий ишлардан фақат академик А.Н.Самойловичнинг баъзи мақолалари Л.Дмитриева, Г.Халлиева каби олимлар томонидан ўрганилган холос⁵.

Инглиз шарқшунослигидаги тадқиқотлар асосан америкалик олим Ю.Брегельнинг илмий изланишларида ўз аксини топади⁶. Аммо инглиззабон адабиётшуносликда Хоразм туркий адабий манбалари тадқиқи масаласи ҳам деярли ўрганилмаган. Кузатилганидек, юқорида келтирилган илмий ишлар улар ҳақида яхлит бир монографик тадқиқот яратишни, бу орқали дунё илм фанида Хоразм туркий адабий манбаларига бўлган қизиқиш ва омилларни белгилашни, хоразмшуносликнинг ўзига хос жиҳатларини макрокомпаративистик нуқтаи назардан ёритишни тақозо қилади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетининг илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ «Англия ва Америка адабиёти тарихи ва долзарб масалалари, бадиий таҳлил усул ва тамойиллари, устувор илмий йўналишлари» мавзуси доирасида тайёрланган.

Тадқиқотнинг мақсади Хоразм туркий адабий манбаларининг инглиз, рус ва ўзбек адабиётшунослигидаги тадқиқини қиёсан ўрганиш асосида муштарак ва ўзига хос томонларини илмий-назарий аспектда ёритишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

Хоразм туркий адабий манбаларини ўрганишнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий омилларини, мавзулар қўлами ва методологик ёндашув тамойилларини аниқлаш;

хориж ва ўзбек олимларининг Хоразм туркий адабий манбаларига оид

⁴Қаранг: Қаранг: Дмитриев Н.К. Труды русских ученых в области тюркологии //Уч. зап. МГУ. –Т. III, кн. 2, вып. 107. – М.,1946.–С. 63–70; Лунин Б.Б. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении.–Ташкент:Наука,1965; Кононов А.Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов. –М.:Восточная литература, 1974; Стеблева И.В. Изучение теории восточных литератур в РоссииXXвек. –М.: Вос. Лит.,1996. –47 с; Стеблева И В. Изучение тюркских литератур в РоссииXXвек . –М.: Вос. Лит.,1998.–55 с.

⁵Дмитриева Л.Д. Материалы к описанию рукописного наследия А.Н.Самойловича // Народы Азии и Африки. –М. 1966, №3. –С.206–21; Халлиева Г. И. Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти.-Т: Мумтоз сўз, 2019. -Б.77-106; Халлиева Г.И. А.Н. Самойлович ва XIX аср Хоразм адабий муҳити. // Илм сарчашмалари. –Урганч. 2009.– №6. –Б.69–71.

⁶ Брегель Ю.Э. Сочинения Баяни «Шажараи Хваразмшахи». Как источник по истории туркмен. Краткие сообщения института народов Азии. XLIV. Лиературоведение и изучение памятников. Москва, 1961, -С. 125-157; Y. Bregel, 'The Tawārīkh-i Khārazmshāhiya by Thanā'ī: The Historiography of Khiva and the Uzbek literary language', in: Aspects of Altaic Civilization II. Proceedings of the XVIII PIAC, Bloomington, June 29-July 5, 1975, L.V. Clark, P.A. Draghi (eds.), Bloomington 1978, pp. 17-32; Y. Bregel, 'Tribal Tradition and Dynastic History. The Rulers of the Qongrats according to Munis', in: Asian and African Studies. 16/3 (1982); Firdavs al iqbal History of Khorezm, edited by Yuri Bregel. Leiden. New York. 1988. –1280 p; Firdavs al iqbal History of Khorezm. Translated from Chaghay and Annotated by Yuri Bregel, Leiden Boston, 1999. –718 p.

тадқиқотларини макрокомпаративистика нуқтаи назаридан очиб бериш;

америкалик олим Ю.Брегельнинг илмий изланишларини таҳлил, таржима ва тадқиқ этиш;

рус шарқшунослигидаги Хоразм туркий адабий манбалари билан боғлиқ янги маълумотларни архив материаллари асосида далиллаш;

Лондонда яшаб ижод қилган таржимон, шоир, публицист Равиль Бухараев тадқиқотларини ёритиш;

Бенедек Перининг Ҳайдар Хоразмий ижодига оид тадқиқотларини ўрганиш ва илмий истифодага киритиш;

Хоразм туркий адабий манбаларининг инглиззабон, рус ва ўзбек адабиётшунослигидаги тадқиқини қиёсан ёритиш, умумий ва хос жиҳатларини аниқлаш;

Хоразм адабий муҳитининг ижоди деярли ўрганилмаган шоирлари адабий фаолиятини илмий-назарий жиҳатдан ёритиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида инглиззабон, рус ва ўзбек олимларининг Хоразм туркий адабий манбаларига оид тадқиқотлари танланган.

Тадқиқотнинг предмети инглиз, рус ва ўзбек адабиётшунослигида Хоразм адабий манбаларининг муштарак ва ўзига хос томонлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда қиёсий-тарихий ва матн таҳлили усулларида, тарихий, гносеологик, мантиқий, методологик, маънавий-ғоявий мезонлардан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

Хоразм туркий адабий муҳитини ўрганишнинг илмий асосларини шакллантирган бирламчи омиллар – Хоразм давлатчилигидаги, хусусан, Хива хонлигидаги тарихий шароит ва маданий маърифий тараққиёт, худудни эгаллашга қизиқиш ортидаги унинг маданияти, тарихи ва адабиётини ўрганиш, элчилар фаолияти ва маданий алоқалар бўлганлиги далилланган;

инглиззабон ва рус адабиётшунослигидаги тадқиқотлар илмий-танқидий матн яратиш, услубий унсурларни баҳолаш, таржима ва таржимани асл матн билан қиёслаш каби жараёнлардан иборат *матншунослик* ва ижтимоий-сиёсий, диний-тарихий, маданий, қиёсий синтез усуллариаро воқеланадиган *манбашунослик* нуқтаи назаридан олиб борилганлиги асосланган;

Хоразм адабий манбаларини тадқиқ қилишда инглиз ва рус адабиётшунослигида қиёсий-тарихий, ижтимоий-сиёсий методлар, таржима матнларининг устуворлиги, ўзбек адабиётшунослигида эса лингвопоэтик, мифопоэтик, диний-тарихий методлар, бирламчи (аслият) қўлёзма манбаларнинг устувор эканлиги исботланган;

ҳар учала адабиётшуносликда Хоразм адабий манбалар мундарижасининг фалсафий-ахлоқий моҳияти, лирик қаҳрамоннинг руҳий олами, инсонга хос бўлган садоқат, сабру қаноат, ҳалоллик, ирода, шукр, ҳокисорлик каби фазилатларнинг талқини, бадий маҳорат ва тафаккур масалалари марказий мавқе эгаллаши аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари. Диссертацияда ёритилган мавзулар, хусусан, Мунис, Огаҳий, Холис, Девоний каби шоирлар асарларининг таржима воситасида инглиз ва рус адабиётига кириб бориши тарихини ойдинлаштирган, фанга номаълум қарашлар илмий истифодага киритилган. Ушбу мавзу бўйича яратилган монография, олий таълим тизимидаги бакалаврият ва магистратура талабаларига ўқитиладиган дарсликлар билан бир қаторда кўшимча адабиёт сифатида киритилган.

Тадқиқотнинг назарий хулосаларидан турли маъруза, семинар машғулотлари, битирув малакавий иши, магистрлик диссертацияси тайёрлаш, ўқув адабиётлари яратишда фойдаланилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги чиқарилган хулосаларнинг қиёсий-тарихий ва матн таҳлили усуллари, тарихий, гносеологик, мантиқий, методологик, маънавий-ғоявий мезонлар билан асосланганлиги, муаммонинг аниқ қўйилганлиги, инглиз, рус ва ўзбек адабиётшунослигида Хоразм адабий манбаларининг муштараклиги ва ўзига хослигини қиёсий далиллашда илмий-бадий манбаларга таянилганлиги, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти олинган илмий-назарий хулосалар Хоразм туркий адабий манбаларини ўрганишнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий омилларини, мавзулар кўлами ва методологик ёндашув тамойилларини аниқлаш, таълим ва тарбия жараёнини такомиллаштириш, Хоразм туркий адабий манбаларининг жаҳон адабиётшунослигидаги тадқиқини қиёсан ёритиш, умумий ва хос жиҳатларини аниқлаш йўналишидаги янги тадқиқотларга кенг йўл очиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ишдаги назарий умумлашма ва таҳлиллардан олий ва ўрта махсус таълим тизимида, умумтаълим мактабларида ўзбек мумтоз адабиёти, жаҳон адабиёти, қиёсий адабиётшунослик, хоразмшунослик, адабий алоқалар, манбашунослик, матншунослик, бадий таҳлил поэтикаси фанларини ва махсус курсларни ўқитишда, фундаментал ва амалий лойиҳалар тайёрлашда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Инглиз, рус ва ўзбек адабиётшунослигида Хоразм туркий адабий манбалари бўйича олинган илмий натижалар асосида:

инглиз адабиётшунослигидаги XIX аср Хоразм адабий муҳитидаги тил вазияти, хусусан, Мунис ва Огаҳий тарихий асарлари тилининг жамиятнинг ҳар хил қатламлари томонидан турлича тушунилишига оид илмий хулосалардан ОТ-Ф1-71 “Илк ва ўрта асрлар Марказий Осиё минтақасида этнолингвистик вазият” мавзуидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган. (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 28 декабрдаги 89-03-5569-сон маълумотномаси). Натижада лойиҳа доирасида амалга оширилган илмий ишлар материалларининг фактик

далиллар билан бойитилишига эришилган;

қиёсий адабиётшунослик ва таржимашуносликнинг асосий тушунча ва тамойиллари, замонавий адабиётшуносликда тарихий, гносеологик, мантикий, методологик, маънавий-ғоявий мезонлар асосида қиёсий таҳлил қилиш билан боғлиқ хулосалардан Эрасмус + дастурининг 585845-EPP-1-2017-1-ES-EPPKA2-SBHT-JP “Development of the interdisciplinary master program on Computational Linguistics at Central Asian Universities: CLASS” лойиҳасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта таълим вазирлигининг 2021 йил 27 январдаги 89-03-501-сон маълумотномаси). Натижада лойиҳа доирасида яратилган лингвистик дастурларнинг такомиллига эришилган;

Хива хонлигидаги маданий-маърифий тараққиёт, кўлёмалар талқини, Хоразм манбаларини ўрганишнинг илмий асосларига доир хулосалардан ФЗ-2016-Ғ908165532 “Қорақалпоқ тилининг янги алфавити ва имло қоидаларига мувофиқ она тили ва адабиётини ривожлантириш методикаси” мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта таълим вазирлигининг 2021 йил 27 январдаги 89-03-501-сон маълумотномаси). Натижада она тили ва адабиётини ривожлантириш бўйича яратилган инновацион методика назарий асосининг мустақамланишига хизмат қилган;

рус шарқшунослари ва ўзбек олимларининг адабий-эстетик қарашлари, инглиз ва рус адабиётшунослигида халқимизнинг ўзига хос урф-одатлари, анъаналари, маънавияти ва менталитети ёритилган хулосалардан ҳамда “Фирдавс ул-иқбол” асарининг Ю.Брегель тайёрлаган илмий-танқидий матни нашри асосида чоп этилган “Инглиз шарқшунослигида Хоразм туркий манбалари” номли монография ҳамда Санкт-Петербург ва Тошкент фондларидаги Хоразм туркий-адабий манбалардан “Ичан-қалъа” давлат музей-қўриқхонаси материаллари фондини бойитишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлигининг 2021 йил 6 январдаги 05-12-08-48-сон маълумотномаси). Натижада ушбу материаллар экспозицияларда кенг тарғиб этилиб, ёшларимиз онгига миллий ғурур, миллий ифтихор, ватанга садоқат ва истиқлол ғояларига меҳр-муҳаббат туйғуларини сингдиришга хизмат қилган;

Хоразмда турли даврларда яратилган, Россия фондларида сақланаётган кўлёмза, нодир асарлар ва каталоглар ҳамда шу пайтгача ижоди деярли ўрганилмаган Хоразм шоири Рожий ижоди тадқиқига доир хулосалардан Хоразм вилоят телерадиокомпаниясининг “Ассалом, Хоразм!” “Маърифатнома” дастурлари, “Адабий муҳит”, “Баркамол авлод” радиоэшиттиришлари сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган. (Хоразм вилоят телерадиокомпаниясининг 2021 йил 6 январдаги 33-сон маълумотномаси). Натижада эшиттириш ва кўрсатувларнинг мавзулари кўлами бойитилган, телетомошабинлар ва радиоэшитувчиларнинг Хоразм адабиётининг жаҳоний миқёсдаги ахамияти ҳақида кенг маълумотга эга бўлишларига имкон яратган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот 4 та халқаро ва 8 та республика илмий-амалий анжуманида жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация иши бўйича жами 27 та илмий иш нашр этирилган. Шулардан, 1 та илмий рисола, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 5 та: 4 та республика ҳамда 1 та хориж журналларида мақола чоп этирилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва илоадан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 140 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Мазкур диссертациянинг **Кириш** қисмида танланган мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган, мақсад ҳамда вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, мавзунинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий аҳамияти очиқ берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Хоразм туркий адабий манбаларини ўрганишнинг илмий асослари**» деб номланган биринчи боби уч фаслдан иборат. Бобнинг биринчи фаслида муаммога қизиқишнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий омиллари очиқ берилган. Туркий тилда ўлмас асарлар яратган Сулаймон Боқирғоний, Рабғузий, Хофиз Хоразмий, Қутб Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий, Муҳаммад Раҳимхон Феруз, Аҳмад Табибий, Муҳаммад Юсуф Баёний каби кўплаб иқтидорли шоир, тарихчи, таржимонларнинг асарларига қизиқиш ва ўрганиш ўз давридаёқ бошланган. Ушбу муаммонинг ижтимоий-сиёсий омиллари Ўрта Осиёнинг забт этилиши, бир қанча қўлёмаларнинг Россия ва Европа фондларига олиб кетилиши билан боғлиқ. Илмий адабиётларда изоҳ берилганидек, Хива хонлигига қизиқиш натижасида Н.Н.Муравьёв, Г.И.Даниелевский, Е.Я.Килевейн, Н.Залесов, М.Н.Галкин, А.Н.Веселовский, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, Н.Остроумов каби олимларнинг асарлари вужудга келган⁷.

Мазкур муаммонинг маданий омиллари Франция, Англия, Финляндия,

⁷ Муравьёв Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819–1820 годах гвардейского генерального штаба капитан Николая Муравьёва, посланного в сии страны для переговоров. Ч.1. Ч.2. М.1822; Даниелевский Г.И. Описание Хивинского ханства // ЗРГО Книга V. СПб.1851.С.62–140; Килевейн Е.Я. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности во время правления Сеид Мохаммед хана 1856–1860 гг Известия ИРГО. СПб 1861.С.95–108.; Залесов Н. Посольство в Хиву Даниелиевского в 1842 г. Военный сборник.1866 №5; Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю СПб 1869; Веселовский Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве .СПб.,1877.; Самойлович А.Н. К изучению Хивы и Хивинского ханства // Живая старина, год 18 вып 2–3 отд.3.–М.,1909.С.285–296; Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.

Россия каби бир қанча мамлакатларда шарқшунослик илмий марказлари, олий таълим масканлари очилиши билан ҳам боғлиқ. Демак, бир томондан Хива хонлигидаги тарихий шароит ва маданий маърифий тараққиёт, иккинчи томондан юртимизни эгаллашга қизиқиш ортидаги унинг маданияти тарихи ва адабиётини ўрганиш масаласи Хоразм туркий адабий манбаларини ўрганишнинг илмий асосларини яралишига замин бўлди.

I бобнинг иккинчи фаслида Хоразм мумтоз туркигўй шоирлари жумладан, туркий тилда ўлмас асарлар яратган Сулаймон Боқирғоний (XII аср), Рабғузий (XIII-XIV аср бошлари), Хофиз Хоразмий (XIV аср), Қутб Хоразмий (XIV аср), Ҳайдар Хоразмий (XIV аср охири XV аср I-ярми), Абулғози Баҳодирхон (1603-1664), Андалиб (1710-1770) Мунис (1778-1829) Огаҳий (1809-1874), Комил Хоразмий (1825-1899), Муҳаммадрасул Мирзо (1840-1922), Муҳаммад Раҳимхон Феруз (1844-1910), Аҳмад Табибий (1869-1911), Мутриб Хонахаробий (1870-1925), Аваз Ўтар (1884-1919), Муҳаммад Юсуф Баёний (1840-1923) каби кўплаб иқтидорли шоир, тарихчи, таржимонларнинг ижоди тадқиқ қилинган. Умуман, Хоразм мумтоз туркигўй шоирлари яратган асарларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1) шеърӣ асарлар;
- 2) тарихий-бадиий асарлар;
- 3) таржима асарлар.

Ҳар бир таснифдаги асарлар Хоразм мумтоз адибларининг юксак ва кенг қамровли ижоди акс этганидан дарак беради. Уларни ҳар бир турини ўрганиш алоҳида алоҳида тадқиқот ишларини талаб қилади.

Юқорида баён қилинган ва бошқа Хоразм мумтоз адиблари ижодини ўрганишнинг илмий асослари қуйидагилар билан белгиланади:

Биринчидан, Хоразм шоирларининг юксак иқтидор эгалари эканлиги, асарларида бугунги кун учун ҳам муҳим бўлган ғояларнинг акс этиши.

Иккинчидан, бугунги ёш авлод, фанга номаълум Хоразм адибларини ҳам билиши ва ижодидан баҳраманд бўлиши кераклиги;

Учинчидан, жаҳон илм фанида Хоразм туркий адабий манбалари тадқиқи муҳим масалалардан бири экани, Мунис, Холис, Феруз, Огаҳий, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар каби шоирларнинг ўлмас асарлари ўзбек мумтоз адабиётининг ўзига хос ва такрорланмас саҳифалари ҳисобланиши, бу улуғ сўз санъаткорларининг ижодий мероси билан боғлиқ тадқиқотларни ўрганиш, Хоразм туркий адабий манбалари бўйича фанга номаълум қарашларни юзага чиқариши, уларнинг ижоди билан боғлиқ муҳим масалаларга ойдинлик киритиши ва ҳ.к. масалалар.

I бобнинг учинчи фаслида хориж ва ўзбек адабиётшунослигида мавзулар кўлами ва методологик ёндашув тамойиллари таҳлил ва талқин қилинган. Инглиз, рус ва ва ўзбек адабиётшунослигидаги Хоразм туркий адабий манбаларига оид тадқиқотларни ўрганиш макрокомпаративистика объекти саналади. Макрокомпаративистика қиёсий адабиётшунослик йўналиши бўлиб, ҳар хил илмий мактабларнинг ўзаро чоғиштирилишига асосланади. Инглиз тилидаги материаллар саёҳатчи, дипломат, ҳарбийлар ва олимлар

фаолияти билан боғлиқ. Улар турли хил жанрларда: кундаликлар, каталоглар, илмий-танқидий матн, таржима кабиларда ўз ифодасини топади. Россияда Хоразм адабий манбаларини тўплаш, ўрганиш XIX асрдан бошланган. Рус шарқшунослигидаги дастлабки тадқиқотлар Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” ва Рабғузийнинг “Қиссасул анбиё” асарлари тадқиқи билан боғлиқ. Кейинги тадқиқотлар Ҳайдар Хоразмийнинг “Махзан ул асрор”, Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”, Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома”, Мунис ва Огаҳийнинг “Фирдавс ул-иқбол” асарлари, Хива адабий муҳити, сарой шоирлари, адабий жанрлар ва бошқа муҳим адабий жиҳатлар ҳақида ноёб маълумотларни ёзиб қолдиришган. Ўзбек адабиётшунослигида ўрганилган мавзулар кўлами анча кенг бўлиб, улар тазкира ва илмий ишларда ўз аксини топади ҳамда Хоразм адабий муҳитининг турли қирраларини очиб беради. Хоразм шоирларига оид энг дастлабки адабий-танқидий қарашлар Алишер Навоийнинг “Мажолис-ун нафоис” асарида баён қилинган. Хоразм туркий адабий манбаларининг ўрганилишида С.Долимов, Ғ.Каримов, Р.Мажидий, Қ.Муниров, Н.Комилов, В.Абдуллаев, Ғ.Саломов, Ж.Шарипов, А.Абдуғафуров, Н.Маллаев, Х.Сулаймонов, Ф.Ғанихўжаев, И.Ҳаққулов тадқиқотлари муҳим аҳамият касб этиб, кейинги яратилажак барча илмий изланишлар учун методологик асос ва намуна бўлиб хизмат қилган. Хориж ва ўзбек адабиётшунослигида мавжуд илмий ишларни ўрганиш асосида олимларнинг турли хил илмий назарий методларга таяниб иш олиб боришгани маълум бўлди. Жумладан, инглиззабон ва рус олимлари кўпроқ қиёсий тарихий метод, ўзбек олимлари эса лингвопоэтик, мифопоэтик методлар асосида ўз изланишларини олиб боришган. Статистик, биографик, анализ, синтез, индукция, дедукция каби назарий методлардан деярли барча тадқиқотчилар фойдаланишгани кузатилди.

Диссертациянинг II боби «Хоразм адабий муҳити дунё шарқшунослигида» деб номланади. Биринчи фаслда инглиззабон тадқиқотларда XIX аср Хоразм туркий адабий манбаларининг тадқиқи ёритилган. Инглиззабон шарқшуносликда Девин Девис, Рон Села, Вильям Вуд, Паоло Сартори, Юрген Паул, Валтер Хеннинг, Мичели Минарди, Бенедик Пери каби олимлар Хоразм тарихи ва қисман адабиёти билан ҳам қизиқишган. Хусусан, Девин Девис сўфийлик мақомига оид тадқиқотларидан бирида Хоразмлик шоир Хусайн Хоразмий ҳақида ҳам маълумотлар келтирган⁸. Бенедек Пери 2020 йилда Ҳайдар Хоразмийнинг Венгрия фанлар академиясида сақланаётган «Махзан ул-асрор» асари кўлөзма нусхаси асосида унинг инглиз тилига таржимасини амалга оширади⁹. «Махзан ул-асрор» асарининг Будапешт кўлөзмаси асосидаги ушбу нашр икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм кўлөзмада мавжуд расмлар ҳамда матн транскрипциясини, иккинчи қисм асарнинг инглиз тилига таржимасини

⁸Девин Девис. Хусайн Хорезми : среднеазиатский суфий начала XV в. // Из истории суфизми: Источники и социальная практика. – Т., «ФАН», 1991.

⁹ Haydar Hvarizmi “Maḥzan al-asrār” // Edited and Translated by Benedek Péri // Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, 2020.

камраб олади. Олимнинг ушбу тадқиқоти орқали Ҳайдар Хоразмийнинг ижоди хориж туркологиясида, Хоразм шоирлари орасида энг кўп ўрганилганлигининг гувоҳи бўламиз¹⁰. Ушбу асар италян олимлари А.Бомбачи ва Этторе Росси томонидан ҳам ўрганилган¹¹. «Махзан ул-асрор» асарининг биринчи танқидий нашрини 2008 йилда, турк олими Авни Гозуток (1954-2020), бешта кўлёзма нусха асосида амалга оширган¹², аммо у асарнинг Европада сақланаётган нусхаларини кўрмаган.

Хоразм туркий тарихий-адабий манбаларини жиддий ўрганган хорижлик олим Ю.Брегель ҳисобланади. Диссертация ҳажмини эътиборга олиб, айнан унинг илмий ишларига кенгроқ ўрин ажратилди. Юрий Энохович Брегель (1925-2016) - америкалик шарқшунос олим, Ўрта Осиё тарихи, маданияти ва адабиётига бағишланган бир қанча монографиялар муаллифи¹³. Жумладан, Мунис ва Огаҳий биргаликда яратган “Фирдавс ул-иқбол”, Бобожон Санойининг - «Таворихи Хоразмшоҳия» асарларини жиддий ўрганган.

Мунис ва Огаҳий қаламига мансуб “Фирдавс ул-иқбол” тарихий-бадий асари филологик жиҳатдан кам ўрганилган, аммо катта аҳамиятга эга асарлардан биридир. Асарнинг бебаҳо қиммати ҳақида ўзбек ва хориж илм фанида жуда кўплаб фикрлар билдирилган. 1988 йилда америкалик олим Ю.Брегель Мунис ва Огаҳийнинг “Фирдавс ул-иқбол” асарини изоҳлар билан илмий-танқидий матнини, ўн йиллик танаффусдан кейин, 1999 йилда эса инглиз тилига таржимасини нашр қилдиради¹⁴, “Фирдавс ул-иқбол” асари яралганидан салкам икки аср ўтгач, Ўзбекистонда ҳам нашрлари амалга оширилди ва китобхонларга етказилди¹⁵. Ушбу нашрлар айнан Ю.Брегель тайёрлаган илмий-танқидий матн асосида амалга оширилган¹⁶.

¹⁰ Қаранг: İliā Nikolaevich. Berezin, Turetskaĭa Khrestomatiĭa (Kazan: Tip. Universiteta, 1857), 273–287; Haydar Tilbe, Maḥzan al-asrār, ed. Joseph Fedorovich Gottwaldt (Kazan, 1858); Abel Pavet de Courteille, Mīrādĭj-nāmeḥ. Publiĕ pour la premiĕre fois d’aprĕs le manuscrit ouĭgour de la Bibliothĕque Nationale (Paris:Ernest Leroux, 1882), 54–72 (transl.), 63–95 (text); Ayet Abdūlaziz Goca, Haydar Tilbe’nin Mahzenū’l-Esrār Mesnevisi. Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin. Ph. D. dissertation, İstanbul Üniversitesi, 2000; Kahhar, Tahir (2000). “Haydar Harezmi (Harzem, 15. Yüzyıl)”.Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) Özbek Edebiyatı I. C. 14. Ankara: KB Yay. 431-434; Köprülü, M. Fuad (1988). “Çağatay Edebiyatı”.İslâm Ansiklopedisi. C. 3. İstanbul: MEB Yay. 270-323;Eraslan, Kemal “Haydar Tilbe”.Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri (Tarih - Antoloji - Ansiklopedi). C. 3. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yay., 2004. - P.69-71.

¹¹Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. –С.9

¹² Gözütok, A. Haydar Tilbe, Mahzenū’l-Esrār (inceleme-metin-dizin-ıtpkbasım). – Erzurum: Fenomen Yay, 2008.

¹³Брегель Ю.Э. Сочинения Баяни «Шажараи Хваразмшахи». Как источник по истории туркмен. Краткие сообщения института народов Азии. XLIV. Литературоведение и изучение памятников. Москва, 1961, -С. 125-157; Y. Bregel, ‘The Tawārīkh-i Khārazmshāhiya by Thanā’ī: The Historiography of Khiva and the Uzbek literary language’, in: Aspects of Altaic Civilization II. Proceedings of the XVIII PIAC, Bloomington, June 29-July 5, 1975, L.V. Clark, P.A. Draghi (eds.), Bloomington 1978, pp. 17-32; Y. Bregel, ‘Tribal Tradition and Dynastic History. The Rulers of the Qongrats according to Munis’, in: Asian and African Studies. 16/3 (1982).

¹⁴Firdavs al iqbal History of Khorezm, edited by Yuri Bregel. Leiden. New York. 1988. –1280 p; Firdavs al iqbal History of Khorezm. Translated from Chaghay and Annotated by Yuri Bregel, LeidenBoston, 1999. –718 p.

¹⁵Шермухаммад Мунис Хоразмий, Муҳаммадризо Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол // нашрга тайёрловчилар: Жумахўжа, С.Рўзимбоев, А.Аҳмедов. — Тошкент: Ўқитувчи, 2010. — 381 б; Шермухаммад Мунис Хоразмий, Муҳаммадризо Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов — Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. —518 б.

¹⁶ Шермухаммад Мунис Хоразмий, Муҳаммадризо Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов — Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. –Б.17.

“Фирдавс ул-икбол” асарининг Ю.Брегель тайёрлаган илмий-танқидий матни нашрида ноёб маълумотларга тўла, ҳали фанимизда деярли ўрганилмаган инглиз тилидаги сўзбошиси берилган¹⁷. Ҳажман ноанъанавий бўлган сўзбоши (60-бет) тўртта қисмдан иборат бўлиб: биринчи қисми асар муаллифлари Мунис ва Огаҳий ижодий фаолиятини, иккинчи қисми “Фирдавс ул-икбол” асарининг моҳияти, учинчиси асарнинг ўрганилиши ва ниҳоят тўртинчиси асарнинг кўлёзма нусхалари хусусиятларини очишга қаратилган. Огаҳий таржималари ҳақида ахборот берар экан, Ю.Брегель унинг 6 та тарихий таржима асарининг номи шоирнинг “Таъвиз ул-ошиқин” девони дебчасида келтирилгани («Равзат ус-сафо», «Тарихи жаҳонкушойи Нодирий», «Зафарнома», «Табақоти Акбаршоҳий», «Тазкираи Муқимхоний», «Равзат ус-сафойи Носирий», аммо еттинчиси, яъни Муҳаммад Махдий Астрободийнинг “Дурраи нодира” асари таржимаси ҳақидаги ахборот фақат каталогларда учраши ҳақидаги ноёб маълумотни келтиради: ”A seventh historical translation by Agahi, not mentioned in his list, appears in the catalogues: Durra-i nadira by Mahdi Khan”¹⁸. Ушбу маълумотлар Ю.Брегельнинг ниҳоятда синчковлик билан иш олиб борганидан, Мунис ва Огаҳий ижодига дахлдор бир қанча манбаларни, дунё каталогларини ўрганганлигидан далолат беради.

Ю.Брегель асарнинг услуби борасида ўз фикрларини билдириб, рус олими П.П.Ивановнинг “асар ниҳоятда жимжимадор, арабий-форсий ибораларга, метафораларга тўла тарзда битилган” деган қарашларини¹⁹ унчалик тўғри эмас, биров муболағали деб ҳисоблайди. Бизнингча, бу борада П.П.Ивановнинг фикрлари ҳақиқатга яқин бўлиб, Мунис ва Огаҳийнинг тарихий асарлари, бошқа тарихий асарлардан ўзининг нафис тили, мумтоз услуби билан фарқ қилади. Фан тарихидан маълумки, Хоразмда XIX асрда тарихий ва бадий асарлар ёзишда ўзига хос анъана шаклланган, Мунис бошчилигида мактаб яратилган, китобхонлик ривожланган. Аммо олимнинг Мунис ва Огаҳийнинг тарихни ёзишдан мақсади мутлақ холис бўлмаган деган фикрига қўшилиш мумкин. Албатта, асарда Хива хонларини шарафлашга, ўрни келганда уларнинг яхши хислат ва ютуқларини оширишга, душманларни эса камситиш ва қоралашга кўпроқ эътибор қаратилган: “*The work of Munis and Agahi is not at all impartial, and its bias is determined by its explicitly stated purpose: to glorify Eltuzer Khan and later, Muhammad Rahim Khan, as well as their ancestors. This is achieved by the use of verbose epithets and panegyrics in prose and verse wherever these royal personages appear as actors, as well as by exalting their qualities and motives and depreciating and vilifying their enemies*”²⁰. Ю.Брегель манбаларни солиштириш орқали фанда биринчи бўлиб, Санкт-Петербургда сақланаётган 571(590) рақамдаги кўлёманинг Мунис ва Огаҳийнинг автографи эканини исботлайди.

¹⁷Firdavs al iqbal History of Khorezm, edited by Yuri Bregel. Leiden. New York. 1988. – p.1-60 .

¹⁸ Firdavs al iqbal , 1988. – p.9-10.

¹⁹ Иванов П. П. Хивинские хроники XIX в. Муниса Агехи как источник по истории туркмен// Материалы по истории туркмен и Туркмении. – Т.П.–М–Л.,1938. – С.25.

²⁰Firdavs al iqbal, 1988. – p.31.

Шунингдек, олим илк бора, асарнинг фанга маълум 9 та қўлёзмаси, уларнинг қайси каталогларга киритилгани ҳақида юқоридаги шаклда бирма-бир ахборот беради.

II бобнинг иккинчи фасли **“Фирдавс ул-иқбол” асарининг Ю.Брегель таржимасига хос хусусиятлари**» деб номланади. “Фирдавс ул-иқбол” асарига ўхшаган қомусий асарлар таржимасига киришган таржимондан нафақат тил, балки маданият, турмуш, урф-одатлар, этнография, география соҳасида ҳам чуқур билимлар талаб қилинади. Асарда бугунги китобхонга тушунилиши қийин бўлган арабий ва форсий иборалардан ташқари, жуда кўплаб истиора, муболаға, ўхшатиш каби шеърӣ санъатлар, 3000 мисрадан ортиқ назмӣ парчалар келтирилган. Шунинг учун асарни инглиз тилига таржима қилиш осон кечмаган, бу жараён бир неча йилларга чўзилган. “Фирдавс ул-иқбол” асарининг Ю.Брегель таржимасига хос хусусиятларини ўрганиш асосида олимнинг транслитерация, транскрипция, калкалаш, тасвирий таржима, яқинлаштирилган таржима ва трансформацион таржима каби таржима усулларида фойдаланганлиги маълум бўлди.

Ю.Брегель асар тилидан келиб чиқиб, асл матннинг барча услубий безакларини сақлашни лозим топмаган ва мутлақ таржимани амалга оширишни мақсад қилмаган. Масалан, асар дебочаси жуда мураккаб шарқона услубда битилган, уни тушуниш нафақат оддий китобхонга, балки мутахассиснинг ҳам луғатсиз англашига имкон бермайди. Асар дебочасидаги қўйидаги парча фикримизга ёрқин далилдир: *“Олиймакон султонларнинг дабдабаи ҳашамати ва гардунтавон хоқонларнинг кавкаба²¹и давлати ул подшоҳи алалитлоқ²²нинг қуллуғи билан интизом топарким, олами носут²³анинг боргоҳи салтанати олдида бир қазо²⁴и муҳаққар²⁵дур ва фазои малакут даргоҳи узмат²⁶идин бир саҳни муқассар²⁷. Маъмураи кавну макон²⁸ зобита²⁹и қудратидин мазбут³⁰, олами арвоҳ ва абдон³¹ робита³²и ҳикматидин марбут³³.”* Шу биргина парчада, шунча сўзни изоҳлашга тўғри келганини инобатга олсак, таржима фақат изоҳлардан иборат бўлиб қолиши табиӣ. Шунинг учун Ю.Брегель инглиз китобхонини асарнинг кўпроқ мазмуни билан таништиришга, услубий унсурлар уммонида асарнинг тарихий аҳамияти йўқолиб кетмаслигига ҳаракат қилган. Ю.Брегель таржимасида барча шеърлар таржима қилинмаган. Асарда мавжуд 767 та шеърӣ парчадан

²¹ Кавкаба – улугворлик, шон-шавкат.

²² Алал итлоқ – мутлақ, бутунлай.

²³ Носут – моддий олам.

²⁴ Қазо – мақом, ўрин.

²⁵ Муҳаққар – кичик, арзимас.

²⁶ Узмат – буюклик.

²⁷ Муқассар – қусурли, айбли; кичик, калта, қисқа.

²⁸ Маъмураи кавну макон – ер юзи.

²⁹ Зобита – тартиб, қонун.

³⁰ Мазбут – тартиб-интизом топган.

³¹ Олами арвоҳ ва абдон – руҳий ва моддий олам.

³² Робита – боғланиш.

³³ Шермуҳаммад Мунис Хоразмӣ, Муҳаммадризо Огаҳӣ. Фирдавс ул-иқбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов — Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. –Б.23.

60% таржима қилинган. Таржималарни ҳаммасини ўрганиб, баҳоли қудрат асл матн билан қиёсланди ва ишнинг иловасида берилди.

“Фирдавс ул-икбол” асари дебочаси, энг сифатлашларга бой, шеърий санъатлар сероб бўлган қисм ҳисобланади. Мазкур манба поэтикаси илмда деярли ўрганилмаган.³⁴ Масалан:

Асл матнда

Хотир аро меҳнату ғам бор эди,
Ранжу аъно жон аро бисёр эди.

Ғолиб ўлуб бошима савдои ёс,
Бўлмиш эдим сокини саҳрои ёс.
Бир тун этиб ман сори давлат ружу,

Ахтари толе манга қилди тулу.
Яъни бошим узра етиб қосиде,
Манзили мақсуд сори қоиде³⁵.

Таржимада

My mind was full of misery and grief,
And my soul was full of anguish and
distress,

I was overwhelmed by melancholy,
I dwelt in the desert od sorrow.
One night good fortune turned toward
me,

The star of fortune rose for me;
A courier, that is, came to me,
And made his way to my abode.

Ю.Брегель таржимасида оригинал матндаги буёқдорлик, истиоравийлик яхши сақланган. Мутаржим шеърий структурани, ритмни сақлашга уринган. Маълумки, таржима қурбонсиз бўлмайди. Баъзида сўзнинг муқобили топилмайди, баъзида этник хусусиятлар устун келади. Ю.Брегель таржимасида шундай жумлалар борки, уларда инглиз тилининг хусусиятларидан кўра, оригинал матн тили характериға кўпроқ урғу берилган, натижада таржима тилида сунъийлик, зўрма-зўракилик сезилади:

*That one could say it was like the Day of Ressurrection, but one hundredfold³⁶
(more)*

Асл мантда: Ки деса бўлур юз қиёматча бор³⁷.

“Фирдавс ул-икбол” асарида диний лексикаға ҳам кенг ўрин ажратилган. Бу фикр Қуръон оятларининг, ҳадисларнинг, диний иборалар ва образларнинг кўплаб келтирилиши билан изоҳланади. Ю.Брегель Қуръон оятларининг изоҳлар таржимасида британиялик шарқшунос олим Артур Джон Арберри (1905- 1969) таржимасидан фойдаланганини ёзади: “*Translation of Qur'anic quotations are given according to the English translation by A.J. Arberry*”³⁸ Шуни айтиш жоизки, “Фирдавс ул-икбол” асарида келтирилган диний лексика ҳам бежиз келтирилмаган, балки бирор воқеа баёни ёки фикр изоҳи, таъкиди учун хизмат қилган. Асар таржимасида келтирилган Қуръон сураларидаги оятларини ўрганиб чиқиш натижасида, Ю.Брегель таржимада ўта эҳтиёткорлик билан ёндашгани аниқланди ва

³⁴ Қаранг: Халлиева Г. “Фирдавс- ул- икбол” дебочаси адабий манба сифатида//Ўзбек тили ва адабиёти.№1. – Тошкент. 2009. –Б.74-78.

³⁵ Фирдавс ул-икбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов. -Б.35.

³⁶ Firdavs al iqbal , 1999. – p. 277-278

³⁷ Фирдавс ул-икбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов. –Б 290.

³⁸ Firdavs al iqbal , 1999. –p. LXIII

ишнинг иловасида барча таржималар келтирилди.

Қуръони карим оятлари, ҳадис ва айрим диний истилоҳлар Ю.Брегельнинг илмий-танқидий нашрида ўз ҳолида берилган. Асарда деярли барча суралардан оятлар келтирилган. Таржима жараёнида баъзи сураларнинг рақамлари хато белгиланган ёки техник хатолик юз берган деб тахмин қилиш мумкин. Масалан, фажр сурасидаги (89) 7-8 оятлар Ю.Брегель *таржимасида* “*Iram (the land) of the pillars, the like of which was never created in the land*” тарзида берилган, аммо изоҳда сура рақами 84 деб кўрсатилган³⁹.

Иккинчи бобнинг учинчи фаслида рус шарқшунослигида Хоразм туркий адабий манбалари тадқиқи ёритилган. “Фирдавс ул-иқбол” асари рус шарқшунослигида ҳам ўрганилган. Бу борада, айниқса, А.Амирханянцнинг адабиётшуносликда деярли ўрганилмаган, Санкт-Петербургда, шарқшунослар архивида сақланаётган илмий изланиши муҳим рол ўйнайди (ишнинг иловасида тўлиқ келтирилди). Манбани тўлиқ ўрганиш асосида, А.Амирханянц фойдаланган кўлёзма ҳозирда Финляндияда, Хельсинки кутубхонасида сақланаётгани аниқланди.

Рус шарқшунослигидаги Хоразм манбалари бўйича А.Н.Самойловичнинг XIX аср Хива адабий муҳити шоирларига, Равиль Бухараевнинг XI-XII аср адибларига бағишланган тадқиқотлари ҳам алоҳида қиммат касб этади. А.Н.Самойловичнинг илмий изланишларида Хива хони Феруз давридаги маданий тараққиётнинг адабиётга таъсири, илм фанга номаълум шоирлар ва уларнинг ижодий мероси⁴⁰; Равиль Бухараевнинг таржималари ва тадқиқоти орқали Олтин Ўрда маданиятининг рус маданий тараққиётига таъсири, поэзиясининг ўзига хос хусусиятлари, XI-XII аср Хоразм шоирлари ижодининг Шекспир, Данте каби даҳоларнинг асарлари билан ҳамоҳанглиги ҳақида муҳим хулосаларга келинган⁴¹.

Диссертациянинг учинчи боби «**Ўзбек адабиётшунослиги макрокомпаративистика объекти сифатида**» деб номланган бўлиб, унга фақатдан ташкил топган. Инглиззабон, рус ва ўзбек адабиётшунослигида тадқиқотларни ўрганиш уларни макрокомпаративистика объекти сифатида чоғиштиришга ва муайян илмий назарий хулосаларга келишга имкон берди.

Даставвал Хоразм адабий манбалари тадқиқида бадиий маҳорат масалаларига эътибор қаратилиб, илмий ишлари деярли ўрганилмаган М.Юлдашева, Н.Жуманиёзова, Т.Матякубова, Ж.Маҳмудов, А.Ҳожиаҳмедов каби олимларнинг илмий ишлари таҳлил ва талқин қилинди. Хоразм туркий адабий манбалари тадқиқи асосида олимлар турли даражада ўзлари ўрганаётган шоирларнинг бадиий маҳоратини ёритишга ҳаракат қилганлар ва фан тараққиёти учун жуда муҳим илмий-назарий хулосаларга келганлар. Жумладан, А.Ҳожиаҳмедов Огаҳий ғазалларидаги 50 дан ортиқ шеър

³⁹Firdavs al iqbal , 1999. –p. 122.

⁴⁰ Самойлович А.Н. Собрание 30 царских поэтов сопутствующих Ферузу Хива 1909.ЗВОРАО Т.19(1909) Вып.4.–С.0198–0209.

⁴¹https://vk.com/doc5170410_471248529// Поэзия Золотой Орды Авторы: Хисам Кятиб, Сайф-и Сарай, Хорезми, Кутб и др // перевод Р.Бухараева М.: Рипол Классик, Изд-во «Наталис», 2005.- 175 с.

санъатларни таҳлил қила туриб, “шоир шеърлятидаги ҳар қайси безавол тасвир, бетакрор тимсол, жозибали манзара, ҳайротомуз лавҳа Огаҳийнинг буюк ижоди, бадий тафаккур салоҳияти, бениҳоя кенг ҳаёлот олами, олмос қиррасининг ёрқин жилоси” эканини исботлаган⁴².

Шунингдек, Хоразм адабий муҳити шоирлари ижодида лирик жанрлар таҳлилига бағишланган Ф.Ғанихўжаев (маснавийлар) Н.Жумаев (Мунис ғазалиёти), М.Матякубова (Огаҳий ижодида кичик жанрлар), Г.Халлиева (Огаҳий мусамматлари), М.Юлдашева (Аваз мусамманлари), А.Пиримкулов (Огаҳий маснавийлар), Н.Жуманиязова (Матназар Абдулҳаким ижодида сонет жанри) тадқиқотларига ҳам эътибор қаратилди.

Хоразм шоирлари орасида ижоди деярли ўрганилмаган ёки умуман фанга маълум бўлмаган адиблар ҳам мавжуд. Улар ҳақидаги тадқиқотларни ўрганиш асосида муҳим янгиликларни юзага чиқариш, адабиётшуносликнинг долзарб қирраларини топиш мумкин. Жумладан, А.Иброҳимовнинг Муҳаммад Солих, М.Юнусовнинг Комил Хоразмий, С.Долимовнинг Холис, Дилором Салоҳийнинг Махдуми Хоразмий, А.Матниёзовнинг Комил Девоний, М.Бердимуратованинг Рожий Хоразмий, Г.Халлиеванинг Мирзо Масиҳий, М.Ҳасаний, Ҳ.Аминовларнинг Ниёзий, Ш.Шакированинг Бобожон Санойи, С.Маткаримованинг Оқил, Содик, Камолий, М.Сулаймоновнинг Ҳофиз Хоразмий каби шоирларнинг ижодига бағишланган тадқиқотлари алоҳида аҳамият касб этади. Тадқиқотларнинг таҳлили давомида баъзи чет элда сақланаётган қўлёзмаларни топишга муваффақ бўлдик. Жумладан, Рожийнинг «Муножоти Хоразмнома» номли муножотномаси №708 инвентарь рақамли қўлёзма таркибида, Санкт-Петербург кутубхонасида сақланаётгани аниқланди ва ишнинг иловасида тўлиқ келтирилди. Шунингдек, олима М.Эшмухаммедова ахборотиға таяниб, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида маълум объектив ва субъектив сабабларға кўра СВР⁴³ рўйхатиға кирмаган бир қанча Хоразм туркий адабий манбалари борлиги маълум қилинди. Ушбу қўлёзмалар ўрганилиши долзарб бўлиб, уларда Чоқар, Доий, Мирзо, Ғуломий, Камолий, Девоний, Мутриб, Надимий, Ходим, Музниб, Ниёзий, Умидий, Хокий, Ғозий, Асад каби шоирларнинг шеърлари жамланган.

Хориж ва ўзбек шарқшунослигида тадқиқотларни ўзаро таққослаш асосида уларнинг муштарак жиҳатлари ва ўзига хос томонлари аниқланди. Илмий адабиётларға таяниб, илмий ишларни тарихий, гносеологик, мантиқий, методологик, маънавий ғоявий мезонлари асосида баҳоланди.

ХУЛОСА

Хориж ва ўзбек адабиётшунослигида Хоразм туркий адабий манбалари тадқиқини ўрганиш, уларнинг қиёсий синтезини амалға ошириш асосида қуйидаги илмий-назарий хулосаларға келинди:

⁴² Ҳожиаҳмедов А. Огаҳийнинг олмос қирралари.-Тошкент.: Халқ мероси нашриёти, 1999.

⁴³ Семенов А.А. Собрание восточных рукописей. Ташкент. 1967.

1. Хоразм туркий адабий манбаларини ўрганишга бўлган қизиқиш муайян ижтимоий-сиёсий ва маданий омиллар билан боғлиқ. Юртимиз ва чет эллар орасида савдо-сотик, дипломатик, маданий алоқалар бу борада алоҳида аҳамият касб этади. Дастлабки маълумотлар, сайёҳ Клавио Руи Гонсалес, инглиз дипломати ва савдогари Антони Жекинсон, инглиз офицери Жеймс Эбботнинг кундаликлари ва асарларида ўз ифодасини топган.

2. Муаммонинг ижтимоий-сиёсий ва маданий омиллари Ўрта Осиёнинг руслар томонидан забт этилиши, Хива кутубхоналаридаги бир қанча қўлёзмаларнинг Россия фондларига олиб кетилиши, шунингдек, Франция, Англия, Финляндия, Россия каби бир қанча мамлакатларда шарқшунослик илмий марказлари, олий таълим масканлари очилиши билан ҳам белгиланади.

3. Хива хонлигидаги маданий маърифий тараққиёт, қўлёзмаларга қизиқиш Хоразм манбаларини ўрганишнинг илмий асосларини яралишига замин яратди. Н.Н.Муравьев, Г.И.Даниелевский, Е.Я.Килевейн, Н.Залесов, М.Н.Галкин, А.Н.Веселовский, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, Н.Остроумов, Ю.Брегель, С.Долимов, Ғ.Каримов тадқиқотлари дунё адабиётшунослигидаги дастлабки илмий ишлар сифатида эътирофга лойиқдир.

4. Инглиззабон, рус ва ўзбек адабиётшунослигида олимлар турли хил илмий-назарий методларга таяниб иш олиб боришган. Жумладан, инглиз ва рус олимлари кўпроқ қиёсий тарихий метод, ўзбек олимлари эса лингвопоэтик, мифопоэтик методлар асосида ўз изланишларини олиб борганлар.

5. Инглиз шарқшунослигида Девин Девис, Рон Села, Уильям Вуд, Паоло Сартори, Юрген Паул, Волтер Хеннинг, Мичели Михарди Бенедек Пери каби олимларнинг илмий ишларида Хоразм тарихи ва қисман адабиёти акс эттирилган. Америкалик олим Ю.Брегельнинг тадқиқотлари Ўрта Осиё тарихи, маданияти ва адабиётини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Олимнинг саъй-ҳаракатлари билан дунё шарқшунослигида биринчи марта, 1988 йилда Мунис ва Огаҳий қаламига мансуб “Фирдавс ул-иқбол” асарининг илмий-танқидий матни, 1999 йилда эса инглиз тилига таржимаси нашр қилинади.

6. “Фирдавс ул-иқбол” асарининг Ю.Брегель таржимасига хос хусусиятларини ўрганиш асосида олимнинг транслитерация, транскрипция, калкалаш, тасвирий таржима, яқинлаштирилган таржима ва трансформацион таржима каби таржима усулларида ўз ўрнида фойдаланганлиги аниқланди. Олим асарни таржима қилиш жараёнида, инглиз китобхонини асарнинг кўпроқ мазмуни билан таништиришни, услубий унсурлар уммонида асарнинг тарихий аҳамияти йўқолиб кетмаслигини мақсад қилган. “Фирдавс ул-иқбол” асарида мавжуд 767 та шеърий парчадан айримлари Ю.Брегель томонидан таржима қилинган. Таржималарни асл матн билан қиёслаш асосида, олимнинг оригинал матндаги буёқдорлик, истиоравийлик, ритмни сақлашга ҳаракат қилгани аниқланди. Қуръон оятларининг таржимасида олим

британиялик шарқшунос Артур Джон Арберри таржимасидан фойдаланган. Таржима жараёнида баъзи сураларнинг рақамлари хато белгилангани ёки техник хатоликлар мавжудлиги кузатилди.

7. Хоразм туркий адабий манбалари бўйича рус шарқшунослигидаги А.Амирханянцнинг “Фирдавс ул-иқбол”га оид, А.Н.Самойловичнинг XIX аср Хива адабий муҳити шоирларига, Равиль Бухараевнинг XI-XII аср адибларига бағишланган тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга эга. А.Н.Самойловичнинг илмий изланишларида Хива хони Феруз давридаги маданий тараққиётнинг адабиётга таъсири, илм фанга номаълум шоирлар ва уларнинг ижодий мероси; Равиль Бухараевнинг таржималари ва тадқиқоти орқали Олтин Ўрда маданиятининг рус маданий тараққиётига таъсири, поэзиясининг ўзига хос хусусиятлари, XI-XII аср Хоразм шоирлари ижодининг Шекспир, Данте каби даҳоларнинг асарлари билан ҳамоҳанглиги тадқиқ қилинган.

8. Ўзбек адабиётшунослигида ўрганилган мавзулар кўлами кенг бўлиб, улар тазкира ва илмий ишларда ўз аксини топади ҳамда Хоразм адабий муҳитининг турли қирралари очиб беради. Хоразм шоирларига оид энг дастлабки адабий-танқидий қарашлар Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида баён қилинган. Навойдан кейинги адабий қарашлар Табибий ва Ҳасанмурод қори Лаффасий тазкираларида ўз ифодасини топган.

9. Хоразм туркий адабий манбаларининг ўрганилишида С.Долимов, Ғ.Каримов, Р.Мажидий, Қ.Муниров, Н.Комилов, В.Абдуллаев, Ғ.Саломов, Ж.Шарипов, А.Абдуғафуров, Н.Маллаев, Х.Сулаймонов, Ф.Ғанихўжаев, И.Ҳаққулов каби олимларнинг тадқиқотлари муҳим аҳамият касб этиб, кейинги яратилажак барча илмий изланишлар учун методологик асос ва намуна бўлиб хизмат қилган.

10. Хориж ва ўзбек адабиётшунослигидаги тадқиқотларни ўрганиш уларни макрокомпаративистика объекти сифатида чоғиштиришга ва муайян илмий-назарий хулосалар чиқаришга имкон берди. Инглиззабон, рус ва ўзбек шарқшунослигида ҳам Хоразм адабий муҳитининг Огаҳий, Мунис каби ўз давридаёқ танилган шоирларига кўпроқ эътибор қаратилган. Барча тадқиқотларда билиш назарияси қонунлари ва тамойиллари асосида маълум илмий-назарий хулосаларга келинган. Ўзбек ва рус шарқшунослигида ижоди кам ўрганилган Хоразм адиблари ҳам ўрганилган. Бу жиҳатлар адабиётлараро муштарак томонлар ҳисобланади.

11. Инглиззабон ва рус шарқшунослигидаги тадқиқотлар кўпроқ матншунослик ва манбашунослик нуқтаи назаридан олиб борилган: асосий эътибор илмий-танқидий матн яратишга, таржимага, асарни шу давр ижтимоий маданий тараққиёти билан бирга очиб беришга қаратилган. В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, Ю.Брегель тадқиқотлари орқали адабиётшуносликда деярли ўрганилмаган Ғуломий, Пур Комил, Умидий, Роғиб, Ожиз, Оқил, Ғозий, Музниб каби Хоразм шоирлари, уларнинг қўлёзма асарлари юзага чиқарилган. Ўзбек адабиётшунослигидаги адабий-танқидий қарашлар қадимийлиги, салмоғи, чуқур филологик таҳлилга эгаллиги,

манбаларнинг комплекс тадқиқи ва талқини билан фарқ қилади.

Хуллас, ўзбек ва хориж адабиёшунослигидаги тадқиқотлар биргаликда улкан бир уммонни ташкил қилади ва уларнинг барчасини бир диссертация доирасида батафсил ёритишнинг иложи йўқ. Шундай бўлса ҳам, умумий таҳлил ва талқин кейинги яратилажак бу борадаги илмий ишларга кенг йўл очади деб ҳисоблаймиз.

**SCIENTIFIC COUNCIL DSc.03/04.06.2021.Fil.72.03
AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
AT BUKHARA STATE UNIVERSITY**

UZBEK STATE WORLD LANGUAGES UNIVERSITY

ADAMBAEVA NARGIZA KADAMBAEVNA

**STUDY OF THE LITERARY SOURCES OF KHOREZM IN
ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEK LITERARY CRITICISM**

10.00.06 - Comparative literary criticism, contrastive linguistics and translation studies

**DISSERTATION ABSTRACT
for a Doctor of Philosophy (PhD) scientific degree in Philological sciences**

Bukhara – 2021

The theme of the dissertation for a Doctor of Philosophy (PhD) degree registered by Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan as B2018.3.PhD/Fil568.

The dissertation has been accomplished at the Uzbek State World Languages University.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English, Russian, (resume)) has been placed on the website (www.buxdu.uz) of the Scientific Council and «Ziyonet» Information-educational portal (www.ziyonet.uz).

Scientific advisor:

Khallieva Gulnoz Iskandarovna
Doctor of Science in Philology, professor

Official opponents:

Juraeva Malohat Muhamadovna
Doctor of Science in Philology, docent

Omonov Kudratilla Sharipovich
Doctor of Science in Philology, professor

Leading organization:

Samarkand State University

The dissertation defense will be held on «05 August» 2021 at 10⁰⁰ at a meeting Scientific Council DSc.03/04.06.2021.Fil.72.03 at Bukhara State University (Address: 200118, Bukhara, M.Ikbol street, 11. Tel.: (0 365) 221-29-14; fax: (0 365) 221-27-57; e-mail: buxdu_rektor@buxdu.uz).

The dissertation is available at the Information-Resource Centre of Bukhara State University (registration No. 75). (Address: 200118, Bukhara, M.Ikbol street, 11. Tel.: (0 365) 221-29-14.

Dissertation abstract was distributed on «23 July» 2021.
(Mailing protocol-register No. 1047 on «23 July» 2021).

D.S.Uraeva
Chairman of the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Science in Philology, professor

Z.I.Rasulov
Scientific Secretary of the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philosophy in Philology, docent

M.M.Juraeva
Chairman of the Scientific Seminar under Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Science in Philology (DSc)

A large, stylized handwritten signature in blue ink, likely belonging to one of the officials mentioned in the text.

INTRODUCTION (PhD thesis annotation)

Topicality and necessity of the thesis. In the process of integration of world science literature, historiography and translation studies, the study of Turkic-language literary sources has risen to the level of a scientific tradition. This tradition conditioned the task of theoretical interpretation of socio-political, religious, historical, linguistic and cultural factors of the scientific approach of foreign and Uzbek orientalists to the study of Khorezm's literary heritage on the basis of macrocompatibility principles. After all, a comparative assessment of the interpretation of poetic and prose masterpieces of Uzbek classical literature by means of historical, epistemological, logical, methodological, spiritual and ideological criteria allows the Khorezmian literary environment and thinking to scientifically understand the historical development of our native language, textology and literary sources.

Extensive scientific works on the study of Khorezm's literary heritage, which is a significant part of Khorezm studies in the field of world Turkology, cover the issues of artistic skills, artistic thinking, the relationship of literary events to the historical development process, genre structure, literary influence, form and content in translation. Scientific comparison of manuscripts created in the study of Khorezmian literature, history and culture, which have long been recognized as a place of great civilizations, preserved in the world archives, in turn, reveals the commonalities and peculiarities of Khorezmian studies in Russian and English literature serves to determine the laws of revealing their lingvopoetic, mythopoetic aspects.

In the context of global changes in our country, the development of comparative literature, translation studies, literary sources, in particular, to study Khorezm Turkic literary sources, which are the examples of classical literature that have preserved of our nation for centuries, the past of our nation, culture and traditions are of great importance for the introduction to the world of scholars through translation into foreign languages. Indeed, ".the translation of the best works of world literature into Uzbek and the best works of Uzbek literature into foreign languages is one of the most pressing issues¹". A number of decisions of our government, such as the celebration of the 2500th anniversary of Khiva, the 1000th anniversary of the Khorezm Mamun Academy, the 2700th anniversary of the Avesto monument, the 800th anniversary of Jaloliddin Manguberdi and the 210th anniversary of Muhammadrizo Agahi, have opened the way for scientific work.

Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 24, 2017 No PP-2995 "On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources", No. PP-3074 of June 20, 2017 "On the establishment of the Center for the Study of Cultural Heritage Abroad of Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan",

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида»ги фармойиши.//Халқ сўзи, 2017 йил 13 январь. -№9 (6703).

Resolution No. PP-2894 of April 18, 2017 "On the establishment of the Alley of Writers in the territory of the National Park of Uzbekistan named after Alisher Navoi", Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 8238 of March 20, 2019 "Celebration of the 210th anniversary of the birth of Muhammad Rizo Erniyozbek oglu Agahi" and the resolution "On the establishment of the Agahi School of Creativity in Khiva" and this dissertation serves to a certain extent in the implementation of the tasks set out in other regulations on the subject.

Relevant research priority areas of science and developing technology of the Republic. The research study was carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the Republic I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state".

Problem development status. Until our time, much research has been done in English, Russian and Uzbek literature on Khorezm Turkic literary sources. Scientific works in Uzbek literature are mainly devoted to the study of the works of the leading poet, historian and translator of the XIX century Muhammad Rizo Agahi². Some studies have explored the poetic masterpieces of other poets and translators who worked in the Khorezm literary environment³. These studies cover the level of study of each topic, but in Uzbek literature the study of Khorezm Turkic sources were not specifically studied.

In Russian oriental studies, Khorezm Turkic sources had been learnt by such scientists as P.M.Melioransky, I. Beryozin, A.Amirkhanyants, V.Radlov, A.N. Samoylovich, E.E. Bertels, N. Kononov, S. Ivanov, R. Bukharaev⁴. Of these

²Мажидий Р. Огахий лирикаси: Филол. фан. номз... дис. автореферати. – Тошкент, 1961. – 22 б.; Долимов С. Огахийнинг ҳаёти ва ижоди: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1963. – 21 б.; Комилов Н. Шоир ва таржимон Муҳаммад Ризо Огахийнинг бадиий маҳорати: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1970. – 24 б.; Ўша муаллиф: Хорезмская школа перевода. Проблемы типологии и сопоставительное исследование истории перевода вXIX в. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Ташкент, 1987. – 42 б.; Ганихўжаев Ф. "Таъвиз-ул-ошиқин" девони ва унинг илмий-танқидий матни: Филол. фанлари докт... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Пиримкулов А. Огахий маснавийлари: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 24 б.; Салаева М.С. Муҳаммад Ризо Огахийнинг маърифий-педагогик қарашлари: пед. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 1999. – 139б; Матёкубова М. Огахий лирикасида кичик жанрлар: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000.– 24 б.; Матякубова М.Х. Огахий ижодида кичик жанрлар : Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 23 б; Холлиева Г. Огахий мусамматлари: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 24 б; Султонова Қ.А. Огахийнинг "Гулшани давлат" асари адабий манба сифатида: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 24 б; Исмаилов И. Огахийнинг форсий мероси: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Ахмедова Г.Огахийнинг адабий танқидий қарашлари: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2011. – 23 б.

³Ганихўжаев Ф. Аҳмаджон Табибийнинг ҳаёти ва ижоди: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1969.– 24 б; Расулова Ф.Ш. Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-педагогик қарашлари: пед. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 1993, 133б; Исмаилова Г. Феруз даври адабий муҳити : Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1995.– 23 б; Абдулхайров М.Х. "Девони Мунис" тилининг лексик қатламлари: филол. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 1996. 122б; Юлдашева М.Т. Аваз шеърлятида анъана ва маҳорат: филол. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 2006. 147б; Маткаримова С. Табибий- тазкиранавис (Мажмуаи си шуарои пайрави Ферузшоҳй асосида): Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 23 б; Бердимуратова М.Р. Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий адабий мероси: филол. фанлари номз. ... дисс. Тошкент, 2010. 160б.

⁴Қаранг: Дмитриев Н.К. Труды русских ученых в области тюркологии //Уч. зап. МГУ. –Т. III, кн. 2, вып. 107. – М., 1946.–С. 63–70; Лунин Б.Б. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении.– Ташкент:Наука,1965; Кононов А.Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов. –М.:Восточная

fundamental scientific works, only some articles of academician A.N. Samoylovich have been studied by such scientists as L. Dmitrieva, G. Khallieva⁵.

Research in English Oriental Studies is mainly reflected in the scientific research of the American scholar Yu. Bregel.⁶ However, in English literature the issue of Khorezm Turkic literary sources is almost not studied. As it has been observed, the above mentioned scientific works require the creation of a comprehensive monograph on them, thereby defining the interest and factors in Khorezm Turkic literary sources in world science, highlighting specific aspects of Khorezm studies from a macro-comparative point of view.

Relevance of the dissertation research with the plans of the scientific research works of the higher educational institution where the dissertation has been conducted. The dissertation was prepared in accordance with the research plan of the Uzbek State University of World Languages on the topic "History and current issues of English and American literature, methods and principles of artistic analysis, priority scientific directions."

The aim of the study is to shed light on the common and specific aspects of the study of Khorezm Turkic literary sources in English, Russian and Uzbek literature from a scientific and theoretical point of view.

The tasks of the study: Based on the objectives of the study, the following tasks are identified:

identification of socio-political and cultural factors, scope of topics and principles of methodological approach to the study of Khorezm Turkic literary sources;

to reveal the researches of foreign and Uzbek scholars on Khorezm Turkic literary sources from the point of view of macro-comparative studies;

analysis, translation and study of the scientific researches of the American scientist Yu.Bregel;

proof of new information on Khorezm Turkic literary sources in Russian oriental studies on the basis of archival materials;

coverage of the research of Ravil Bukharaev, a translator, poet and publicist living and working in London;

study and scientific application of Benedek Peri's researches on Haydar Khorezmi's works;

comparative coverage of the study of Khorezm Turkic literary sources in

литература, 1974; Стеблева И.В. Изучение теории восточных литератур в России XX век. –М.: Вос. Лит., 1996. –47 с; Стеблева И.В. Изучение тюркских литератур в России XX век. –М.: Вос. Лит., 1998. –55 с.

⁵Дмитриева Л.Д. Материалы к описанию рукописного наследия А.Н.Самойловича // Народы Азии и Африки. – М. 1966, №3. –С.206–21; Халлиева Г. И. Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти.-Т: Мумтоз сўз, 2019. –Б.77-106; А.Н. Самойлович ва XIX аср Хоразм адабий муҳити. // Илм сарчашмалари. –Урганч. 2009.– №6. –Б.69–71.

⁶Брегель Ю.Э. Сочинения Баяни «Шажараи Хваразмшахи». Как источник по истории туркмен. Краткие сообщения института народов Азии. XLIV. Лиературоведение и изучение памятников. Москва, 1961, -С. 125-157; Y. Bregel, 'The Tawārīkh-i Khārazmshāhiya by Thanā'ī: The Historiography of Khiva and the Uzbek literary language', in: Aspects of Altaic Civilization II. Proceedings of the XVIII PIAC, Bloomington, June 29-July 5, 1975, L.V. Clark, P.A. Draghi (eds.), Bloomington 1978, pp. 17-32; Y. Bregel, 'Tribal Tradition and Dynastic History. The Rulers of the Qongrats according to Munis', in: Asian and African Studies. 16/3 (1982); Firdavs al iqbal History of Khorezm, edited by Yuri Bregel. Leiden. New York. 1988. –1280 p; Firdavs al iqbal History of Khorezm. Translated from Chaghay and Annotated by Yuri Bregel, LeidenBoston, 1999. –718 p.

English, Russian, Uzbek literature, identification of general and specific aspects; scientific and theoretical coverage of the literary activity of the poets of the Khorezm literary environment, whose work is almost unexplored.

The object of the research work is the research of English, Russian and Uzbek scholars on Khorezm Turkic literary sources.

The subject of the research is the common and specific aspects of Khorezm literary sources in English, Russian and Uzbek literature.

Methods of the research. The dissertation uses methods of comparative-historical and textual analysis, historical, epistemological, logical, methodological, spiritual-ideological criteria.

Scientific novelty of the research work:

it is proved that the primary factors that formed the scientific basis for the study of Khorezm Turkic literary environment were the historical conditions and cultural enlightenment development of Khorezm statehood, in particular, Khiva khanate, the study of its culture, history and literature, ambassadors' activities and cultural ties;

research in English and Russian literature was based on the study of sources, which occurs between the methods of comparative synthesis of sociological, socio-political, religious-historical and cultural, which consists of such processes as the creation of scientific-critical text, assessment of methodological elements, translation and comparison of translation with the original text.

in the study of Khorezm literary sources, the predominance of comparative-historical, socio-political methods, translated texts in English and Russian literature, and lingu-poetic, myth-poetic, religious-historical methods, primary (original) manuscript sources in Uzbek literature has been proved to be a priority;

it was determined that the philosophical and moral essence of the content of Khorezm literary sources, the spiritual world of the lyrical hero, the interpretation of human qualities such as devotion, patience, honesty, will, gratitude, humility, artistic skill and thinking occupy a central place in all three literary studies;

Practical results of the research work. Topics covered in the dissertation, in particular, the history of the penetration of the works of poets such as Munis, Agahi, Khalis, Devonii into English and Russian literature through translation, unknown views on science were introduced into scientific use. The monograph on this topic is included as additional literature, along with textbooks for undergraduate and graduate students in the higher education system.

Theoretical conclusions of the research were used in the preparation of various lectures, seminars, dissertations, master's dissertations, textbooks.

Authenticity of the research results is based on the methods of comparative-historical and textual analysis, historical, epistemological, logical, methodological, spiritual-ideological criteria, the clarity of the problem, the commonality and specificity of Khorezm literary sources in English, Russian and Uzbek literature. reliance on sources, the implementation of theoretical ideas and conclusions in practice, the results obtained are confirmed by the competent authorities.

Scientific and practical value of the research results. The scientific

importance of the results of research work are explained by the fact that scientific and theoretical conclusions opens the way for new research in the field of determining socio-political and cultural factors of the study of Khorezm Turkic literary sources, the scope of topics and principles of methodological approach, improving the educational process, comparative coverage of Khorezm Turkic literary sources in world literature and identifying general and specific aspects.

The practical significance of the research results determined with the usage of the theoretical generalizations and analyzes of the work in the system of higher and secondary special education, teaching Uzbek classical literature, world literature, comparative literature, Khorezm studies, literary relations, source studies, textual studies, poetics and special courses and in the preparation of fundamental and practical projects.

Implementation of research results. On the basis of scientific results obtained in English, Russian and Uzbek literary criticism on Khorezm Turkic literary sources:

The scientific results of the language situation, particularly the different interpretations of the language of Munis and Agahi's historical works by different segments of society in the 19th century Khorezmian literary environment in English literature were used in the fundamental project OT-F1-71 "Ethno-linguistic situation in the early and medieval Central Asia". (Reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan No. 89-03-5569 dated December 28, 2020). As a result, the materials of scientific research carried out within the project were enriched with factual evidence;

585845-EPP-1-2017-1-ES-EPPKA2-CBHT-JP of Erasmus + program from the conclusions related to the basic concepts and principles of comparative literature and translation studies, comparative analysis in modern literature on the basis of historical, epistemological, logical, methodological, spiritual-ideological criteria were used in the project "Development of the interdisciplinary master program on Computational Linguistics at Central Asian Universities: CLASS" (reference number 89-03-501 of the Ministry of Higher and Secondary Education of the Republic of Uzbekistan dated January 27, 2021). As a result, the linguistic programs created within the project have been improved;

The conclusions related to the basic concepts and principles of comparative literature and translation studies, comparative analysis in modern literature on the basis of historical, epistemological, logical, methodological, spiritual-ideological criteria were used in the project 585845-EPP-1-2017-1-ES-EPPKA2-CB of Erasmus+program "Development of the interdisciplinary master program on Computational Linguistics at Central Asian Universities: CLASS" (reference of the Ministry of Higher and Secondary Education of the Republic of Uzbekistan dated January 27, 2021 No 89-03-501). As a result, the linguistic programs created within the project have been improved;

Conclusions on the cultural and educational development, interpretation of manuscripts of the Khiva khanate, the interpretation of manuscripts, the scientific basis of the study of Khorezm sources were used in the fundamental project F3-2016-G'908165532 "Methods of developing the native language and literature in

accordance with the new alphabet and spelling rules of Karakalpak" Reference No. 89-03-501 dated January 27, 2021). As a result, the innovative methodology developed for the development of the native language and literature served to strengthen the theoretical basis;

Literary and aesthetic views of Russian orientalists and Uzbek scholars, conclusions on English and Russian literature reflecting the unique customs, traditions, spirituality and mentality of our people and monograph "Khorezm Turkic sources in English oriental studies" published on the basis of the scientific-critical text of the work "Firdavs ul-Iqbal" prepared by Yu.Bregel, Khorezm Turkic-literary sources in the funds of St. Petersburg and Tashkent were used to enrich the fund of materials of the state museum-reserve "Ichan-kala". (Reference of the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan dated January 6, 2021 No 05-12-08-48). As a result, these materials were widely promoted in the expositions and served to instill in the minds of our youth feelings of national pride, national pride, devotion to the motherland and the idea of independence;

Manuscripts, rare works and catalogs created in Khorezm at different times and stored in Russian funds, as well as the results of the study of the work of the Khorezm poet Roji, whose work has not been studied so far, were published by the Khorezm regional television and radio company "Assalom, Khorezm!" It was used in the preparation of scripts for the programs "Ma'rifatnoma", "Literary Environment", "Barkamol Avlod". (Reference of Khorezm regional television and radio company No. 33 of January 6, 2021). As a result, the range of topics of broadcasts and programs has been enriched, which has helped viewers and radio listeners to learn more about the global significance of Khorezmian literature.

Approbation of research results. This research has been publicly discussed at 4 international and 8 national scientific conferences.

Publication of research results. A total of 27 scientific papers on the dissertation were published. Of these, 1 scientific monograph, 5 scientific articles recommended for publication of the main results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan (including 4 national and 1 foreign) in journals.

The outline of the thesis. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references and an appendix. The total volume of the dissertation is 140 pages.

MAIN PART OF THE DISSERTATION

The introductory part of the dissertation is based on the relevance and necessity of the chosen topic, describes the goals and objectives, object and subject, the relevance of the topic to the priorities of science and technology development, reveals the scientific novelty and practical significance of research, implementation of research results, published works and information on the structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation, entitled "**Scientific basis for the study of Khorezm Turkic literary sources**" consists of three paragraphs. The first

paragraph of the chapter reveals the socio-political and cultural factors of interest in the subject. It is interesting to study the works of many talented poets, historians and translators, such as Suleiman Baqirgani, Rabguzi, Hafiz Khorezmi, Qutb Khorezmi, Haydar Khorezmi, Munis, Agahi, Kamil Khorezmi, Muhammad Rahimkhan Feruz, Ahmad Tabibi, Muhammad Yusuf Bayani, who created immortal works in the Turkish language started the socio-political factors of this problem are related to the conquest of Central Asia, the transfer of a number of manuscripts to Russian and European funds. As explained in the scientific literature, as a result of interest in the Khiva khanate the works of such scientists as N.N. Muravyov, G.I. Danielevsky, E.Y. Kileveyn, N. Zalesov, M.N. Galkin, A.N. Veselovsky, A.N. Samoylovich, V.V. Barthold, N. Ostroumov were created⁷.

The cultural factors of this issue are also associated with the opening of oriental research centers and higher education institutions in many countries, such as France, England, Finland and Russia. So, on the one hand, the historical conditions and cultural enlightenment in the Khiva khanate, on the other hand, the study of the history and literature of its culture behind the interest in the conquest of our country laid the foundation for the study of Khorezm Turkic literary sources.

In the second paragraph of the first chapter, works of many talented poets, historians and translators were studied, who created immortal works in the Turkish language, including Khorezm classical Turkic poets such as Suleiman Bagirgani (XII century), Rabguzi (early XIII-XIV centuries), Hafiz Khorezmi (XIV century), Qutb Khorezmi (XIV century), Haydar Khorezmi (XIV century). I half of the XV century), Abulgazi Bahodir Khan (1603-1664), Andalib (1710-1770) Munis (1778-1829) Agahi (1809-1874), Kamil Khorezmi (1825-1899), Muhammadrasul Mirzo (1840-1922), Muhammad Rahimkhan Feruz (1844-1910), Ahmad Tabibi (1869-1911), Mutrib Khonaharobi (1870-1925), Avaz Otar (1884-1919), Muhammad Yusuf Bayani (1840-1923). In general, the works of Khorezm classical Turkic poets can be divided into three groups:

- 1) poetic works;
- 2) historical and artistic works;
- 3) translated works.

The works of each classification reflect the high and comprehensive work of Khorezmian classical writers. Studying each type of them requires separate research. The scientific basis for the study of the works of the above-mentioned and other Khorezm classical writers is determined by: First of all, the fact that Khorezm poets are highly talented, their works reflect the ideas that are still relevant today. Secondly, today's young generation should know and enjoy the

⁷Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819–1820годах гвардейского генерального штаба капитан Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. I. Ч. II. М. 1822; Даниелевский Г.И. Описание Хивинского ханства // ЗРГО Книга V. СПб. 1851. С. 62–140; Килевейн Е.Я. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности во время правления Сеид Мохаммед хана 1856–1860 гг. Известия ИРГО. СПб 1861. С. 95–108.; Залесов Н. Посольство в Хиву Даниелиевского в 1842 г. Военный сборник. 1866 №5; Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб. 1869; Веселовский Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве. СПб., 1877.; Самойлович А.Н. К изучению Хивы и Хивинского ханства // Живая старина, год 18 вып 2–3 отд. 3.–М., 1909. С. 285–296; Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.

works of Khorezmian writers unknown to science; Thirdly, the study of Khorezm Turkic literary sources is one of the most important issues in world science. The immortal works of such poets as Munis, Kholis, Feruz, Agahi, Kamil Khorezmi, Avaz Otari are unique pages of Uzbek classical literature, which is connected with the creative heritage of great artists. To study the researches, to reveal unknown views on science on Khorezm Turkic literary sources, to clarify important issues related to their work, etc. issues.

The third paragraph of Chapter I analyzes and interprets the scope of topics and the principles of methodological approach in English, Russian and Uzbek literature. The object of macro-compatibility is the study of Khorezm Turkic literary sources in foreign and Uzbek oriental studies. Macro-comparative studies is a branch of comparative literature based on the comparison of different scientific schools. Materials in English are related to the activities of travelers, graduates, the military, and scientists. They are expressed in different genres: diaries, catalogs, scientific-critical texts, translations, etc. The collection and study of Khorezm literary sources in Russia began in the XIX century. The first researches in Russian oriental studies are connected with the study of Abulgazi Bahodirkhan's "Shajarai turk" and Rabguzi's "Qissasul anbiyo". Subsequent research has written unique information about Haydar Khorezmi's "Makhzan ul-asror", Khorezmi's "Muhabbatnoma", Muhammad Salih's "Shaybaniynoma", Munis and Agahi's "Firdavs ul-iqbal", Khiva literary environment, palace poets, literary genres and other important literary aspects left. The range of topics studied in Uzbek literature is quite wide, they are reflected in tazkira and scientific works, and reveal various aspects of the literary environment of Khorezm. The earliest literary-critical views on Khorezm poets are described in Alisher Navoi's "Majolis un-nafois". In the study of Khorezm Turkic literary sources S.Dolimov, G.Karimov, R.Majidiy, K.Munirov, N.Kamilov, V.Abdullaev, G.Salomov, J.Sharipov, A.Abdugafurov, N.Mallaev, H.Sulaymonov, F. Ganikhodjaev, I. Hakkulov's research was of great importance and served as a methodological basis and model for all future scientific research. Based on the study of existing scientific works in foreign and Uzbek oriental studies, it became clear that scientists work on the basis of various scientific theoretical methods. In particular, English and Russian scholars conducted their research on the basis of comparative historical methods, while Uzbek scholars conducted their research on the basis of linguopoetic and myth-poetic methods. It was observed that almost all researchers used theoretical methods such as statistical, biographical, analysis, synthesis, induction, deduction.

Chapter II of the dissertation is entitled "**Khorezm literary environment in world oriental studies.**" In the first paragraph, English-language research covers the study of 19th century Khorezm Turkic literary sources. In English Oriental Studies, scholars such as Devin Deweese, Ron Sela, William Wood, Paolo Sartori, Jürgen Paul, Walter Henning, Michele Minardi, Benedek Peri were also interested in the history and partial literature of Khorezm. In particular, in one of his researches on the status of Sufism, Devin Davis also gave information about the

Khorezmian poet Hussein Khorezmi⁸. In 2020, Benedik Peri translated Haydar Khorezmi's work "Makhzan ul-asror" into English on the basis of a manuscript copy, which is kept at the Hungarian Academy of Sciences⁹. This edition, based on the Budapest manuscript of "Makhzan ul-asror", consists of two parts, the first part contains the pictures and text transcription contained in the manuscript, and the second part contains the English translation of the work. Through this research, we can see that the work of Haydar Khorezmi is the most studied in foreign Turkology, among Khorezm poets¹⁰. This work has also been studied by Italian scientists A. Bombachi and Ettore Rossi¹¹. The first critical edition of "Makhzan ul-asror" was made in 2008 by the Turkish scholar Avni Gozutok (1954-2020), based on five manuscripts, but he did not see any European copies of the work¹².

Yu. Bregel is a foreign scholar who has seriously studied Khorezm Turkic historical and literary sources. Given the volume of the dissertation, more attention was paid to his scientific work. Yuri Enokhovich Bregel (1925-2016) - American orientalist, author of several monographs on the history, culture and literature of Central Asia¹³. In particular, he studied the works of Munis and Agahi "Firdavs ul-Iqbal", Bobojon Sanoyi - "Tavorihi Khorezmshahiya".

The historical and artistic work "Firdavs ul-Iqbal" by Munis and Agahi is one of the least studied philologically, but of great importance. There are many opinions in Uzbek and foreign sciences about the invaluable value of the work. In 1988, the American scholar Yu. Bregel published a scientific-critical text of Munis and Agahi's work "Firdavs ul-Iqbal" with comments, after a ten-year hiatus, and in 1999 translated into English¹⁴. Almost two centuries after the creation of Firdavs ul-Iqbal, its publications were published in Uzbekistan and delivered to readers¹⁵. These publications were based on the scientific and critical text prepared by Yuri

⁸Девин Девис. Хусайн Хорезми : среднеазиатский суфий начала XV в. // Из истории суфизма: Источники и социальная практика. – Т., «ФАН», 1991.

⁹ Haydar H̄vārizmī "Maḥzan al-asrār" // Edited and Translated by Benedek Péri // Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, 2020.

¹⁰Қаранг: Iliā Nikolaevich. Berezin, Turetskaïa Khrestomatiïa (Kazan: Tip. Universiteta, 1857), 273–287; Ḥaydar Tilbe, Maḥzan al-asrār, ed. Joseph Fedorovich Gottwaldt (Kazan, 1858); Abel Pavet de Courteille, Mīrād-j-nāmeḥ. Publié pour la première fois d'après le manuscrit ouïgour de la Bibliothèque Nationale (Paris:Ernest Leroux, 1882), 54–72 (transl.), 63–95 (text); Ayet Abdūlaziz Goca, Ḥaydar Tilbe'nin Mahzenü'l-Esrār Mesnevisi. Önsöz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin. Ph. D. dissertation, İstanbul Üniversitesi, 2000; Kahhar, Tahir (2000). "Ḥaydar Harezmi (Harzem, 15. Yüzyıl)". Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) Özbek Edebiyatı I. C. 14. Ankara: KB Yay. 431-434; Köprülü, M. Fuad (1988). "Çağatay Edebiyatı". İslâm Ansiklopedisi. C. 3. İstanbul: MEB Yay. 270-323; Eraslan, Kemal "Ḥaydar Tilbe". *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri (Tarih - Antoloji - Ansiklopedi)*. C. 3. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yay., 2004. - P.69-71.

¹¹ Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – С.9

¹²Gözütok, A. Ḥaydar Tilbe, Mahzenü'l-Esrār (inceleme-metin-dizin-tpkibasım). – Erzurum: Fenomen Yay, 2008.

¹³ Брегель Ю.Э. Сочинения Баяни «Шажараи Хваразмшахи». Как источник по истории туркмен. Краткие сообщения института народов Азии. XLIV. Литературоведение и изучение памятников. Москва, 1961, -С. 125-157; Y. Bregel, 'The Tawārikh-i Khārazmshāhiya by Thanā'ī: The Historiography of Khiva and the Uzbek literary language', in: Aspects of Altaic Civilization II. Proceedings of the XVIII PIAC, Bloomington, June 29-July 5, 1975, L.V. Clark, P.A. Draghi (eds.), Bloomington 1978, pp. 17-32; Y. Bregel, 'Tribal Tradition and Dynastic History. The Rulers of the Qongrats according to Munis', in: Asian and African Studies. 16/3 (1982).

¹⁴Firdavs al iqbal History of Khorezm, edited by Yuri Bregel. Leiden. New York. 1988. –1280 p; Firdavs al iqbal History of Khorezm. Translated from Chaghay and Annotated by Yuri Bregel, Leiden Boston, 1999. –718 p.

¹⁵Шермухаммад Мунис Хоразмий, Мухаммадризо Огахий. Фирдавс ул-икбол // нашрга тайёрловчилар: Жумахўжа, С.Рўзимбоев, А.Ахмедов. — Тошкент: Ўқитувчи, 2010. — 381 б; Шермухаммад Мунис Хоразмий, Мухаммадризо Огахий. Фирдавс ул-икбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов — Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. — 518 б.

Bregel¹⁶.

The scientific-critical text of Firdavs ul-Iqbal, prepared by Bregel, contains a preface in English, full of unique information, which has not yet been studied in our science¹⁷. The non-traditional preface (p. 60) consists of four parts: the first part deals with the creative work of the authors Munis and Agahi, the second with the essence of Firdavs ul-Iqbal, the third with the study of the work, and finally the fourth with manuscripts. Giving information about Agahi's translations, Yu. Bregel named 6 of his historical translations in the preface of the poet's "Ta'viz ul-oshiqin" ("Ravzat us-safo", "Tarihi jahankushoyi Nodiriy", "Zafarnoma", "Tabaqoti Akbarshahiy", "Tazkirai Muqimkhaniy", "Ravzat us-safoyi Nosiri"), but the seventh, that is, the information about the translation of Muhammad Mahdi Astrobody's "Durrai nodira" gives a unique information that it is found only in catalogs: "A seventh historical translation by Agahi, no mentioned in his list, appears in the catalogs: Durra-i nadira by Mahdi Khan¹⁸". These data show that Yu. Bregel was extremely meticulous and studied a number of sources and world catalogs related to the works of Munis and Agahi.

Commenting on the style of the work, Bregel said that the opinion of the Russian scholar P.P. Ivanov that "the work is very quiet, full of Arabic-Persian phrases and metaphors" is not correct, but a bit exaggerated¹⁹. In our opinion, P.P. Ivanov's views on this subject are close to the truth, and the historical works of Munis and Agahi differ from other historical works by their elegant language, classical style. It is known from the history of science that in Khorezm in the XIX century a unique tradition of writing historical and artistic works was formed, a school was established under the leadership of Munis, reading was developed. But one can agree with the scholar that Munis and Agahi's purpose in writing history was not absolutely objective. Of course, the play focuses on honoring the Khiva khans, enhancing their good qualities and achievements when the time comes, and discriminating and condemning the enemies: "*The work of Munis and Agahi is not at all impartial, and its bias is determined by its explicitly stated purpose: to glorify Eltuzer Khan and later, Muhammad Rahim Khan, as well as their ancestors. This is achieved by the use of verbose epithets and panegyrics in prose and verse wherever these royal personages appear as actors, as well as by exalting their qualities and motives and depreciating and vilifying their enemies*"²⁰. By comparing sources, Bregel was the first in science to prove that the manuscript number 571 (590) preserved in St. Petersburg was the autograph of Munis and Agahi. Also, for the first time, the scientist provides detailed information on the 9 manuscripts of the work known to science, in which form they are included in the catalogs.

¹⁶Шермухаммад Мунис Хоразмий, Муҳаммадризо Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов — Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. —Б.17.

¹⁷Firdavs al iqbal History of Khorezm, edited by Yuri Bregel. Leiden. New York. 1988. — p.1-60.

¹⁸ Firdavs al iqbal, 1988. — p.9-10.

¹⁹ Иванов П. П. Хивинские хроники XIX в. Муниса-Агехи как источник по истории туркмен// Материалы по истории туркмен и Туркмении. — Т.II.—М—Л.,1938. — С.25.

²⁰Firdavs al iqbal, 1988. — p.31.

The second paragraph of Chapter II is entitled "**Features of the Yu.Bregel's translation of Firdavs ul-Iqbal.**" A translator of encyclopedic works such as Firdavs al-Iqbal requires in-depth knowledge not only in the field of language, but also in the field of culture, life, customs, ethnography and geography. In addition to Arabic and Persian phrases that are difficult for today's reader to understand, the play contains many poetic arts such as metaphors, rhymes, parables, and more than 3,000 verses. It was therefore not easy to translate the work into English, a process that took several years. Based on the study of the peculiarities of Firdavs ul-Iqbal's translation by Yu.Bregel, it became clear that the scientist used translation methods such as transliteration, transcription, pictorial translation, approximate translation and transformational translation.

Based on the language of the work, Yu.Bregel did not find it necessary to preserve all the stylistic ornaments of the original text and did not intend to make an absolute translation. For example, the preface of the work is written in a very complex oriental style, the understanding of which does not allow not only the average reader, but also an expert to understand it without a dictionary. The following passage in the preface is a clear proof of our opinion: "*Олиймакон султонларнинг дабдабаи ҳашамати ва гардунтавон хоқонларнинг кавкаба²¹и давлати ул подшоҳи алалитлоқ²²нинг қуллуғи билан интизом топарким, олами носут²³ анинг боргоҳи салтанати оллида бир қазо²⁴и муҳаққар²⁵ дур ва фазои малакут даргоҳи узмат²⁶идин бир саҳни муқассар.²⁷ Маъмураи кавну макон²⁸ зобита²⁹и қудратидин мазбут³⁰, олами арвоҳ ва абдон³¹ робита³²и ҳикматидин марбут*".³³ Given that so many words have to be interpreted in this one passage, it is only natural that the translation should consist only of comments. Therefore, Yu.Bregel tried to acquaint the English reader with more content of the work, so that the historical significance of the work would not be lost in the ocean of methodological elements. Not all poems have been translated by Yu.Bregel. Of the 767 poems available in the play, 60% have been translated. After studying all the translations, the valuable power was compared with the original text and given in the appendix of the work.

The preface of Firdavs ul-Iqbal is the most descriptive part, rich in poetic art. The poetics of this source has hardly been studied in science³⁴. For example:

²¹ Кавкаба – улуғворлик, шон-шавкат.

²² Алал итлоқ – мутлақ, бутунлай.

²³ Носут – моддий олам.

²⁴ Қазо – мақом, ўрин.

²⁵ Муҳаққар – кичик, арзимас

²⁶ Узмат – буюклик.

²⁷ Муқассар – қусурли, айбли; кичик, калта, қисқа.

²⁸ Маъмураи кавну макон – ер юзи.

²⁹ Зобита – тартиб, конун

³⁰ Мазбут – тартиб-интизом топган.

³¹ Олами арвоҳ ва абдон – руҳий ва моддий олам.

³² Робита – боғланиш.

³³ Шермуҳаммад Мунис Хоразмий, Муҳаммадризо Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов — Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. –Б.23.

³⁴ Қаранг: Халлиева Г. "Фирдавс- ул- иқбол" дебочаси адабий манба сифатида// Ўзбек тили ва адабиёти №1. – Тошкент. 2009. –Б.74-78.

In the original text

Хотир аро меҳнату ғам бор эди,
Ранжу аъно жон аро бисёр эди.

Ғолиб ўлуб бошима савдои ёс,
Бўлмиш эдим сокини саҳрои ёс.
Бир тун этиб ман сори давлат ружу,

Ахтари толе манга қилди тулу.
Яъни бошим узра етиб қосиде,
Манзили мақсуд сори қоиде³⁵.

Translation

My mind was full of misery and grief,
And my soul was full of anguish and
distress,

I was overwhelmed by melancholy,
I dwelt in the desert od sorrow.
One night good fortune turned toward
me,

The star of fortune rose for me;
A courier, that is, came to me,
And made his way to my abode.

In Bregel's translation, the originality of the original text is well preserved. The translator tried to preserve the poetic structure, the rhythm. It is well known that translation is not without sacrifice. Sometimes there is no alternative to the word, sometimes ethnic characteristics predominate. Bregel's translation contains such sentences in which the character of the original text language is emphasized more than the features of the English language, as a result of which the translation language feels artificial, coercive:

*That one could say it was like the Day of Ressurrection, but one hundredfold³⁶
(more)*

Асл мантда: Ки деса бўлур юз қиёматча бор³⁷.

In the work "Firdavs ul-Iqbal" a large place is given to religious vocabulary. This idea is explained by the numerous citations of Qur'anic verses, hadiths, religious expressions and images. In his translation of the verses of the Qur'an, Bregel writes that he used the translation of the British orientalist Arthur John Arberry (1905-1969): "*Translation of Qur'anic quotations are given according to the English translation by A.J. Arberry*"³⁸. It should be noted that the religious vocabulary mentioned in Firdavs ul-Iqbal was not used in vain, but served as a description of an event or commentary. As a result of the study of the verses in the suras of the Qur'an quoted in the translation of the work, it was found that Bregel took a very careful approach to the translation, and all the translations were given in the appendix of the work. The verses of the Qur'an, the hadith, and some religious terms are given in Bregel's scientific-critical edition. The play contains verses from almost all the suras. During the translation process, it can be assumed that the numbers of some suras were marked incorrectly or that a technical error occurred. For example, verses 7-8 of Sura al-Fajr (89) are given in Bregel's translation as "*Tram (the land) of the pillars, the like of which was never created in the land*", but the commentary states that the number of the sura is 84³⁹.

³⁵ Фирдавс ул-икбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов. -Б.35.

³⁶Firdavs al iqbal , 1999. – p. 277-278

³⁷Фирдавс ул-икбол // нашрга тайёрловчилар: Ш.Воҳидов, И. Бекчонов, Н.Полвонов. –Б 290.

³⁸ Firdavs al iqbal , 1999. – p. LXIII

³⁹ Firdavs al iqbal , 1999. –p. 122.

The third paragraph of the second chapter deals with the study of Khorezm Turkic literary sources in Russian oriental studies. Firdavs ul-Iqbal has also been studied in Russian Oriental Studies. In this regard, especially the scientific research of A. Amirkhanyants, which is almost unexplored in the literature, kept in the archives of orientologists in St. Petersburg, plays an important role (given in full in the appendix to the work). Based on a thorough study of the source, it was determined that the manuscript used by A. Amirkhanyants is now stored in the Helsinki Library in Finland.

The research of A.N. Samoilovich on the sources of Khorezm in Russian oriental studies, devoted to the poets of the Khiva literary environment of the XIX century, Ravil Bukharaev on the writers of the XI-XII centuries is also of special value. In the scientific researches of A.N. Samoilovich the influence of cultural development in the period of Khiva khan Feruz on literature, poets unknown to science and their creative heritage⁴⁰; Through Ravil Bukharaev's translations and research, important conclusions were drawn about the influence of the Golden Horde culture on Russian cultural development, the peculiarities of his poetry, the harmony of the works of Khorezm poets of the XI-XII centuries with the works of geniuses such as Shakespeare and Dante⁴¹.

The third chapter of the dissertation is entitled **"Uzbek literature as an object of macro-comparative studies"** and consists of three paragraphs. The study of research in English, Russian and Uzbek literature has made it possible to compare them as objects of macro-compatibility and to draw certain scientific theoretical conclusions.

Initially, the study of Khorezm literary sources focused on the issues of artistic mastery, analyzed and interpreted the scientific works of such scientists as M.Yuldasheva, N.Jumaniyazova, T.Matyakubova, J.Mahmudov, A.Khojiahmedov, whose scientific works are almost unstudied. Based on the study of Khorezm Turkic literary sources, scholars at various levels tried to shed light on the artistic skills of the poets they studied and came to very important scientific and theoretical conclusions for the development of science. In particular, A.Khojiakhmedov, analyzing more than 50 poetic arts in Agahi's ghazals, proved that "Every beautiful image in the poet's poetry, a unique emblem, an attractive landscape, an amazing plate, Agahi's great creative genius, the potential of artistic thinking, the vast world of imagination, the brilliance of the diamond edge"⁴².

Also, F.Ganikhodjaev (Masnavi), N.Jumaev (Munis's ghazals), M. Matyakubova (minor genres in Agahi's work), G. Khallieva (Agahi's musammats), M. Yuldasheva (Avaz's musammans) dedicated to the analysis of lyrical genres in the works of poets of Khorezm literary environment, A.Pirimkulov (Agahi's masnavis), N.Jumaniyazova (sonnet genre in the works of Matnazar Abdulhakim).

Among the Khorezmian poets there are writers whose works are almost

⁴⁰Самойлович А.Н Собрание 30 царских поэтов спутывующих Ферузу Хива 1909.ЗВОРАО Т.19(1909) Вып.4.–С.0198–0209.

⁴¹https://vk.com/doc5170410_471248529// Поэзия Золотой Орды Авторы: Хисам Кятиб, Сайф-и Сарай, Хорезми, Кутб и др // перевод Р.Бухараева М.: Рипол Классик, Изд-во «Наталис», 2005.- 175 с.

⁴²Ҳоҷиаҳмедов А. Оғаҳийнинг олмос қирралари.-Тошкент.: Халқ мероси нашриёти, 1999.

unstudied or unknown to science at all. Based on the study of research on them, it is possible to discover important innovations, to find current aspects of literature. In particular, A. Ibragimov's Muhammad Salih, M. Yunusov's Kamil Khorezmi, S. Dolimov's Kholis, Dilorom Salohi's Mahdumi Khorezmi, A. Matniyozov's Kamil Devoni, M. Berdimuratova's Roji Khorezmi, G. Khallieva's Mirzo Masihiy, M. Hasani, M. Hasani, M. Hasani, Sh.Shakirova's research on the works of such poets as Bobojon Sanoi, S. Matkarimova's Akil, Sodiq, Kamoliy, Suleymanov's Hafiz Khorezmi are of special importance. During the analysis of the research, we were able to find some manuscripts stored abroad. In particular, it was found that Roji's petition "Munojoti Khorezmnoma" was kept in the St. Petersburg library as part of the inventory digital manuscript №708 and was given in full in the appendix to the case. Also, based on the information of the scientist M. Eshmuhammedova, it was reported that the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Beruni has a number of Khorezmian Turkic literary sources that are not included in the SVR⁴³ list for certain objective and subjective reasons. The study of these manuscripts is relevant and includes poems by such poets as Chokar, Doi, Mirza, Gulami, Kamoli, Devoni, Mutrib, Nadimi, Khadim, Muznib, Niazi, Umidi, Khaki, Ghazi, Asad.

Based on the comparison of researches in English, Russian and Uzbek literature, their commonalities and peculiarities were revealed. Based on the scientific literature, scientific works were evaluated on the basis of historical, epistemological, logical, methodological, spiritual and ideological criteria.

CONCLUSION

On the basis of the study of Khorezm Turkic literary sources in English, Russian and Uzbek literary criticism, the implementation of their comparative synthesis led to the following scientific and theoretical conclusions:

1. The interest in the study of Khorezm Turkic literary sources is related to certain socio-political and cultural factors. Trade, diplomatic and cultural ties between our country and abroad are of special importance in this regard. Preliminary information is reflected in the diaries and works of the traveler Clavijo Rui Gonzalez, the British diplomat and merchant Anthony Jackson, the British officer James Abbott.

2. The socio-political and cultural factors of the problem are determined by the Russian conquest of Central Asia, the transfer of a number of manuscripts from Khiva libraries to Russian funds, as well as the opening of oriental studies centers and universities in France, England, Finland and Russia.

3. The development of cultural enlightenment in the Khiva khanate, the interest in manuscripts laid the foundation for the creation of a scientific basis for the study of Khorezm sources. N.N.Muravyov, G.I.Danielevskiy, E.Ya.Kileveyn, N.Zalesov, M.N.Galkin, A.N.Veselovskiy, A.N.Samoylovich, V.V.Bartold, N.Ostroumov. The researches of Yu.Bregel, S.Dolimov, G.Karimov deserve recognition as the first scientific works in the world literature.

⁴³ Семенов А.А. Собрание восточных рукописей. Ташкент. 1967.

4. In English, Russian and Uzbek literature, scholars have worked on various scientific and theoretical methods. In particular, English and Russian scholars conducted their research on the basis of comparative historical methods, while Uzbek scholars conducted their research on the basis of linguopoetic and myth-poetic methods.

5. In English literature, the history and partial literature of Khorezm are reflected in the scientific works of such scholars as Devin Davis, Ron Sela, William Wood, Paolo Sartori, Jürgen Paul, Walter Henning, Micheli Mikhardi Benedek Peri. The research of the American scholar Yu. Bregel plays an important role in the study of the history, culture and literature of Central Asia. Thanks to the efforts of the scientist, for the first time in world literature, in 1988, the scientific-critical text of the work "Firdavs ul-Iqbal" by Munis and Agahi was published, and in 1999 it was translated into English.

6. Based on the study of the peculiarities of Firdavs ul-Iqbal's translation by Yu.Bregel, it was found that the scientist used translation methods such as transliteration, transcription, transliteration, pictorial translation, approximate translation and transformational translation. In the process of translating the work, the scientist aimed to acquaint the English reader with more of the content of the work, so that the historical significance of the work would not be lost in the ocean of methodological elements. Some of the 767 poems in Firdavs ul-Iqbal have been translated by Yu.Bregel. Based on the comparison of the translations with the original text, it was found that the scientist tried to preserve the color, metaphor, rhythm in the original text. In translating the verses of the Qur'an, the scholar used the translation of the British orientalist Arthur John Arberry. During the translation process, it was observed that the numbers of some suras were marked incorrectly or that there were technical errors.

7. On the sources of Khorezm the researches of A.Amirkhanayants in Russian oriental studies on "Firdavs ul iqbal", A.N.Samoylovich on poets of Khiva literary environment of XIX century, Ravil Bukharaev on writers of XI-XII centuries are of special importance. In the scientific researches of A.N. Samoilovich the influence of cultural development in the period of Khiva khan Feruz on literature, poets unknown to science and their creative heritage; Through Ravil Bukharaev's translations and research, the influence of the Golden Horde culture on the Russian cultural development, the peculiarities of his poetry, the harmony of the works of Khorezm poets of the XI-XII centuries with the works of geniuses such as Shakespeare and Dante were studied.

8. The range of topics studied in Uzbek literature is wide, they are reflected in tazkira and scientific works, and reveal various aspects of the literary environment of Khorezm. The earliest literary-critical views on Khorezm poets are described in Alisher Navoi's "Majlis-un nafois". Post-Navoi literary views are reflected in the commentaries of Tabibi and Hasanmurad qori Laffasi.

9. In the study of Khorezm Turkic literary sources S.Dolimov, G.Karimov, R.Majidiy, K.Munirov, N.Kamilov, V.Abdullaev, G.Salomov, J.Sharipov, A.Abdugafurov, N.Mallaev, H.Sulaymonov, F.Ganikhodjaev, I.Hakkulov's research has played an important role and served as a methodological basis and

model for all future scientific research.

10. The study of research in foreign and Uzbek literature has made it possible to compare them as an object of macro-comparative studies and to draw certain scientific and theoretical conclusions. In all three literary studies, more attention is paid to the well-known poets of the Khorezm literary environment, such as Agahi and Munis. All studies have reached certain scientific and theoretical conclusions based on the laws and principles of the theory of knowledge. The works of Khorezmian writers, whose works are less studied in Uzbek and Russian literature, have also been studied. These aspects are common to all literature.

11. Research in English and Russian oriental studies has been conducted more from the point of view of textual and source studies: the main focus is on the creation of scientific-critical text, translation, disclosure of the work along with the socio-cultural development of this period. Through the researches of V.V.Barthold, A.N.Samoilovich, Yu.Bregel, Khorezmian poets such as Gulami, Pur Kamil, Umidi, Rogib, Ojiz, Akil, Ghazi, Muznib, whose manuscripts were almost unexplored in literature, were revealed. Literary-critical views in Uzbek oriental studies are distinguished by their antiquity, weight, in-depth philological analysis, complex study and interpretation of sources.

Thus, research in Uzbek and foreign literature together constitutes a vast ocean, and it is impossible to cover them all in detail in a single dissertation. Nevertheless, we believe that general analysis and interpretation will pave the way for further scientific work in this area.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.03/04.06.2021.Fil.72.03
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ
ПРИ БУХАРСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

**УЗБЕКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ МИРОВЫХ
ЯЗЫКОВ**

АДАМБАЕВА НАРГИЗА КАДАМБАЕВНА

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ ХОРЕЗМА В
АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ**

**10.00.06 – Сравнительное литературоведение, сопоставительное языкознание и
переводоведение**

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание учёной степени доктора философии (PhD) по
ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Бухара – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована за номером B2018.3.PhD/Fil568 в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

Диссертация выполнена в Узбекском Государственном университете мировых языков.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещён на веб-странице Научного совета (www.buxdu.uz) и Информационно-образовательном портале (www.ziyonet.uz)

Научный руководитель: Халлиева Гулноз Искандаровна
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: Жураева Малохат Мухамадовна
доктор филологических наук, доцент

Омонов Кудратилла Шарипович
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация: Самаркандский государственный университет

Защита диссертации состоится «05» августа 2021 г. в 10⁰⁰ часов на заседании Научного совета DSc.03/04.06.2021.Fil.72.03 по присуждению учёных степеней при Бухарском государственном университете по адресу: 200118, г. Бухара, ул. М.Икбал, 11. Тел.: (0 365) 221-29-14, факс: (0 365) 221-27-57; e-mail: buxdu_rektor@buxdu.uz.

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Бухарского государственного университета (зарегистрирована за № 75). Адрес: 200118, г. Бухара, ул. М.Икбал, 11. Тел.: (0 365) 221-29-14.

Автореферат диссертации разослан «23» июля 2021 года.
(Протокол-реестра рассылки № 1047 от «23» июля 2021 года.)

Д.С.Ураева

Председатель Научного совета по присуждению учёных степеней, доктор филол. наук, профессор

З.И.Расулов

Учёный секретарь Научного совета по присуждению учёных степеней, к.филол.н., доцент

М.М.Жураева

Председатель Научного семинара при Научном совете по присуждению учёных степеней, доктор филол. наук (DSc)

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования – освещение на научно-теоретическом аспекте общих и специфических черт сопоставительного изучения тюркских литературных источников Хорезма в английском, русском и узбекском литературоведении.

Задачи исследования состоят в следующем:

выявление социально-политических и культурных факторов, тематического масштаба и принципов методологического подхода к изучению тюркских литературных источников Хорезма;

рассмотрение с точки зрения макрокомпаративистики работ зарубежных и узбекских ученых в области изучения тюркских литературных источников Хорезма;

анализ, перевод и изучение научных исследований американского ученого Ю.Брегеля;

подтверждение новых сведений о тюркских литературных источниках Хорезма в русском востоковедении на основе архивных материалов;

освещение особенностей исследований переводчика, поэта и публициста Равиля Бухараева, жившего и творившего в Лондоне;

изучение и научное применение работ Бенедекта Пери по творчеству Хайдара Хорезми;

сравнительное изучение тюркских литературных источников Хорезма в английском, русском и узбекском литературоведении, выявление общих и специфических особенностей;

научно-теоретическое освещение литературной деятельности поэтов литературной среды Хорезма, творчество которых практически не изучено.

Объектом исследования являются работы английских, русских и узбекских ученых, посвященные изучению тюркских литературных источников Хорезма.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

обоснованы первичные факторы формирования научных основ изучения тюркской литературной среды Хорезма – исторические условия и культурно-просветительский прогресс в хорезмской государственности, в частности, в Хивинском ханстве; вопросы изучения ее культуры, истории и литературы в рамках интересов к овладению ее территорией; налаженность культурных взаимоотношений и деятельности послов;

доказано, что исследования в английском и русском литературоведении проводились в ракурсе *текстологии*, сосредоточенной на процессах создания научно-критического текста, оценки стилистических элементов, перевода и сравнения перевода с оригиналом, и *источниковедении*, ориентированной на интеграцию методов социально-политического, религиозно-исторического, культурного, сравнительного синтеза;

установлено, что при исследовании литературных источников Хорезма приоритетными в английском и русском литературоведении являются приоритетными являются сравнительно-исторические, социально-

политические методы, переводные тексты, а в узбекском литературоведении предпочтение отдается лингво-поэтическому, мифопоэтическому, религиозно-историческому методам и рукописным первоисточникам (подлинник);

в литературе трех сопоставляемых языков централизованными являются вопросы философско-нравственной сущности содержания литературных источников Хорезма, духовный мир лирического героя, интерпретация таких человеческих качеств, как преданность, терпение, честность, воля, благодарность, смиренность.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов по тюркским литературным источникам Хорезма на английском, русском и узбекском литературоведении:

научные выводы о положении языка в литературной среде Хорезма XIX века в английском литературоведении, в частности, о различном понимании языка исторических произведений Муниса и Огахи разными слоями общества были использованы в фундаментальном проекте OT-Ф1-71 “Илк ва ўрта асрлар Марказий Осиё минтақасида этнолингвистик вазият” (Этнолингвистическая ситуация в древности и средние века центральноазиатском регионе) (Справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 89-03-5569 от 28 декабря 2020 г.). В результате материалы научных исследований, проведенных в рамках проекта, были обогащены фактическими доказательствами;

научные выводы об основных концепциях и принципах сравнительного литературоведения и переводоведения, исторических, гносеологических, логических, методологических, духовных и идеологических критериях в современном литературоведении были использованы в рамках проекта 585845-EPP-1-2017-1-ES-EPPKA2-CBHT-JP “Development of the interdisciplinary master program on Computational Linguistics at Central Asian Universities: CLASS” программы Эрасмус + (Справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 89-03-501 от 27 января 2021 г.). В результате были усовершенствованы лингвистические программы, созданные в рамках проекта;

выводы о научной основе культурно-просветительского развития Хивинского ханства, интерпретации рукописей, изучения хорезмских источников использованы в фундаментальном проекте Ф3-2016-F908165532 “Қорақалпоқ тилининг янги алфавити ва имло қоидаларига мувофиқ она тили ва адабиётини ривожлантириш методикаси” (Методы освоения родного языка и литературы в соответствии с новым алфавитом и правилами орфографии каракалпакского языка) (Справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан № 89-03-501 от 27 января 2021 г.). В результате укрепилась теоретическая база разработанной инновационной методики развития родного языка и литературы;

литературно-эстетические взгляды русских востоковедов и узбекских

ученых, выводы в английском и русском литературоведении, отражающие уникальные обычаи, традиции, духовность и менталитет нашего народа, также монография «Хорезмские тюркские источники в английском востоковедении», написанная на основе научно-критического издания произведения текста «Фирдавс уль-икбал», Хорезмские тюркские литературные источники в фондах Санкт-Петербурга, Ташкента были использованы в целях обогащения материалов фонда государственного музея-заповедника «Ичан кала» (Справка Министерства культуры Республики Узбекистан № 05-12-08-48 от 6 января 2021 г.). В результате указанные материалы получили широкое распространение в экспозициях и послужили для воспитания молодежи в духе уважения идей независимости, формирования национальной гордости, преданности и любви к Родине.

сведения о рукописях, редких произведениях и каталогах, созданных в Хорезме в разные периоды и хранящихся в российских фондах, а также научные выводы об изучении творчества хорезмского поэта Роджий, которое до настоящего времени не было исследовано, были использованы при подготовке сценариев телепрограмм «Ассалом, Хоразм!» «Маърифатнома» телерадиокомпании «Хорезм», радиопередач «Адабий муҳит», «Баркамол авлод» (Справка телерадиокомпании «Хорезм» № 33 от 6 января 2021 г.). В результате была расширена тематика теле- и радиопрограмм, что помогло телезрителям и радиослушателям углубить свои представления о мировом значении литературы Хорезма.

Структура и объем диссертации. Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Общий объем диссертации составляет 140 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, Part I)

1. Adambaeva N.K. Khorezm Literary environment in the works of V.V.Bartold // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – Las Vegas, USA, 2020. – Volume 2. Issue 8. – P. 326-328. (Impact Factor SJIF 5.525).

2. Adambaeva N.K. Y.Bregel of “Firdavs al Iqbal” translation features // European Journal of Humanities and Educational Advancements. –Las Palmas, Spain, 2020. – Vol.1. No.1. – P. 25-26. (Impact Factor 6.225).

3. Adambaeva N.K. Research of Khorezm literary sources // Novateur publications. International Journal of Innovations in Engineering research and technology. – India, 2020. – Volume 7. Issue 7. – P. 80-81. (Impact Factor 7.525).

4. Adambaeva N.K. The Khorezm literature of the XIX century: reception and interpretation // Илм сарчашмалари. –Урганч, 2017. –№8. –Б.85-89. (10.00.00; №3).

5. Adambaeva N.K. Studying Khorezm literary environment of the XIX century in Russia // Замонавий фан, таълим ва тарбиянинг долзарб муаммолари (Минтақада фан, таълим ва тарбиянинг долзарб муаммолари) (Электрон илмий тўплам). –Урганч, 2019. –№2. (10.00.00; №22)

6. Адамбаева Н. Юрий Брегель Хоразм туркий манбалари тадқиқотчиси сифатида // Филология масалалари. –Тошкент, 2020. –№2. –Б.32-38. (10.00.00; №18)

7. Адамбаева Н. “Фирдавс ал иқбол” асарининг Ю.Брегель таржимасига хос хусусиятлари // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. -Хива, 2020. – № 11(68). –Б.207-210. (10.00.00; №21)

8. Adambaeva N.K. Historical epoch and the Khorezm literary environment // Science and world. International scientific journal. – Волгоград, Россия, 2017. – № 9 (49) – С. 80-81.

9. Adambaeva N.K., Halliyeva G.I. Historical and artistic work “Firdavs ul-Iqbal” by the American scientist Y.Bregel // TEST Engineering and Management. – USA, 2020. – Volume 83. – P. 3927 – 3932.

II бўлим (II часть, Part II)

10. Адамбаева Н. Амирий ва XIX аср адабий муҳити // Амирий ва Қўқон адабий муҳити. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Қўқон, 2017. – Б. 115-117.

11. Адамбаева Н. Огаҳий асарларининг Санкт Петербург кутубхоналаридаги нусхалари // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари // III Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2020. – Б. 110-112.

12. Adambaeva N.K. Cultural relationship between Russia and Khorezm at

the beginning of XX century // Interliterary relations and cultures interaction. Халқаро илмий анжуман мақолалар тўплами. – Термиз, 2019. – Б. 117-118.

13. Адамбаева Н. XX аср рус туркийшунослиги: таржима ва талқин // Таржима, ахборот, мулоқот – сиёсий ва ижтимоий кўприк. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2018. Б. 92-93.

14. Халлиева Г.И., Адамбаева Н.К. Санкт – петербург ва Тошкент фондларидаги Хоразм туркий-адабий манбалари // Тадқиқот ОТ-Ф1-69 “Санкт- Петербург қўлёзмалар институти ва ТДШИ ҳузуридаги Шарқ қўлёзмалар марказида сақланаётган Хоразм адабий манбаларининг комплекс тадқиқи” мавзуидаги илмий лойиҳа гранти доирасида бажарилган. – Тошкент: Мухаррир, 2018..

15. Адамбаева Н. XVIII аср Хоразм адабий муҳити // Тафаккур зиёси. Урганч Давлат Университети Филологик тадқиқотлар маркази мақолалар тўплами. XLII том. – Урганч, 2017.– Б. 67-68.

16. Адамбаева Н. 1925-1940 йилларда Хоразм адабиёти // Тафаккур зиёси. Урганч Давлат Университети Филологик тадқиқотлар маркази мақолалар тўплами. XLII том. – Урганч, 2017. – Б. 59-61.

17. Adambaeva N.K. Coverage of the Khorezm literary environment in the works of V.V.Bartold // Буюк Ипак йўли бўйлаб халқаро туризмнинг барқарор ривожланишида маданий мероснинг тутган ўрни. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Хива, 2017. – Б. 163-165.

18. Адамбаева Н. Баёзи мутафаррикада ёр тасвири поэтикаси // Аёл ва замон. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2018. – Б. 184-185.

19. Адамбаева Н. Изучение в России Хорезмской литературы // Славянские и тюркские языки в мировой культуре. Межвузовская научно-практическая конференция. – Ташкент, 2018. – С. 205-208.

20. Адамбаева Н. Жаҳонга сочилган дурдоналар // Тафаккур зиёси. Илмий-услубий мақолалар тўплами. – Урганч, 2018. – Б. 19-21

21. Адамбаева Н. Аваз шеърятининг хориж тилига таржималари ҳақида // Аваз Ўтар – маърифатпарвар шоир. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Урганч, 2019. – Б. 23-25.

22. Адамбаева Н. Изучение в России Хорезмских литературных памятников XIX века // Тафаккур зиёси. Илмий услубий мақолалар тўплами. – Урганч, 2019. – Б. 92-93.

23. Адамбаева Н. Русско-хорезмские культурные связи начало XX века // Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб муаммолари: таҳлил ва талқин. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Термиз, 2019. – Б. 50-52.

24. Адамбаева Н. “Хорезм-наме” - тюркская лирическая поэма конца XIX века // Славянские и тюркские языки в мировой культуре. Межвузовская научно-практическая конференция. – Ташкент, 2019. – С. 172-175.

25. Адамбаева Н. Огаҳийнинг Навоий ғазалига битилган, нашр қилинмаган тахмислари // Алишер Навоий ва учинчи минг йиллик: Навоий меросини ўрганишнинг янги уфқлари. Илмий-амалий анжуман тўплами. – Тошкент, 2019. – Б. 114-120.

26. Адамбаева Н. Имагология ва Навоий ижодиёти // Алишер Навоий

мероси ўзбек шарқшунослиги талқинида. Илмий-амалий анжуман тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 70-73.

27. Адамбаева Н. Огаҳий ижодининг Америкада ўрганилиши // Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг ўзбек мумтоз адабиёти ривожига тутган ўрни. Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 180-183.

Автореферат “Дурдона” нашриётида таҳрирдан ўтказилди ва ўзбек, рус
ҳамда инглиз тилларидаги матнларнинг мослиги текширилди.

Босишга рухсат этилди: 16.07.2021. Бичими 60x84 1/16. Рақамли босма
усулида босилди. Times New Roman гарнитураси. Шартли босма тобоғи: 3.2.
Адади 100 нусха. Буюртма №233.

Гувоҳнома АИ № 178. 08.12.2010.
“Sadriiddin Salim Buxoriy” МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Бухоро шаҳри, М.Иқбол кўчаси, 11-уй. Тел.: 0(365) 221-26-45.

